

Marija KOLEGA, Amanda CLARIDGE, Isabel RODÀ

KIPOVI IZ AUGUSTEUMA NARONE OPIS – TEHNIKA - IKONOGRAFIJA

STATUES FROM THE AUGUSTEUM AT NARONA DESCRIPTION – TECHNIQUE - ICONOGRAPHY

UDK: 904: 73] (497.5 Vid)
73.02: 904] (497.5 Vid)
73.04: 904] (497.5 Vid)
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 25. 11. 2004.
Odobreno: 30. 11. 2004.

Marija Kolega
HR, 23000 ZADAR
Arheološki muzej
Trg opatice Čike 1
Amanda Claridge
Royal Holloway University of London
GB, Surrey TW20 OEX
Isabel Rodà
U. A. B. Edifici B
E, 08193 Bellaterra (Barcelona)

OXFORD-OPUZEN LIVIJA

Datacija: Tiberijevo doba (14.-21. g. 1. st.)

Opis

Dimenzije: ukupna visina kipa 184 cm; visina kipa: 177 cm

Stanje sačuvanosti: Glava iz Oxforda pokazuje sitnija oštećenja u obliku manjih rupica po cijelom licu. Nos je velik i pri dnu razbijen. Vrh brade je oštećen. Cijeli stražnji dio glave nedostaje pa nije jasan način češljanja kose, kao i njezin završetak oblika punde na vratu. Ženski kip iz Opuzena je prilično dobro sačuvan. Manji dio odjeće plašta je nepravilno odlomljen uokolo vrata, i to od desne prema lijevoj strani. Uglavljivanjem glave u otvor kipa, manji trag draperije na vratu spojio se s naborom na desnom ramenu. Kipu nedostaju obje ruke u razini podlaktice. Jedan dio, vjerojatno odjeće, odlomljen je u predjelu grudi na lijevoj strani, dio kojega je rukom pridržavala desna ruka.

Sitnija i krupnija, uglavnom rupičasta oštećenja vidljiva su posebno na prednjoj strani kipa, tj. po odjeći plašta. Ostala oštećenja mogu se uočiti na

vertikalnom naboru plašta koji pada preko lijeve ruke uz tijelo, kao i po rubovima nabora koji teku uzduž lijeve noge. Desni bridovi baze su neznatno okrnjeni, a njezina površina izlizana. Po sredini baze na prednjoj strani, nalazi se četvrtast utor koji visinom siječe brid baze. Sa njegove svake strane nalazi se po jedno kružno udubljenje – rupica. To su, možda, točke koje je koristio klesar u procesu modeliranja kipa. Na samome okrajku tunike, na dijelu odjeće s naborima koja se rastvara po površini baze, nalazi se još jedan četvrtast utor. Na stražnjoj strani baze, na krajnjoj lijevoj i desnoj strani, raspoređeni su sa svake strane identični četvrtasti utori (vel. 3 cm). Po sredini nabora tunike, malo iznad ruba odjeće, nalazi se još jedan takav četvrtast utor.

Stav: Kip stoji na četvrtastoj bazi, težinom tijela oslonjen na lijevoj nozi, koja je malo ispružena prema naprijed. Desna je svijena u koljenu i malo odmaknuta prema straga, tj. bočnoj strani baze. Težina tijela počiva na prstima noge, dok je stopalo povišeno, što se vidi po izdignutu naboru donjega dijela odjeće. Na taj način kip iskazuje lagan i skoro neznatan okret tijela na desnu stranu. Taj pokret slijedi i glava umetnuta naknadno u otvor vrata, kao i ispružena lijeva podlaktica koja svojim volumenom zalazi u prostor.

Portret: Glava je izrađena zajedno s vratom i oblikovana je za usađivanje u kip. Fizionomijske karakteristike portreta su skulptorski vrlo detaljno izrađene, posebice oči i usta. Lice je glatko polirano, ali hladna i bešćutna izraza. Kod portreta su prisutne sve tipične značajke Livijinih osobina: oblo i puno lice, oči bademasta oblika i relativno velik nos. Frizura je vješto skulptorski modelirana na prednjoj i bočnim stranama, dok je na malome sačuvanom dijelu stražnje strane samo shematizirana. Taj element, također, upućuje na zaključak da je glava rađena za kip koji se može promatrati sa svih triju strana. Kosa iznad čela ima karakterističan *nodus* iz kojega ide tanka pletenica i nastavlja se po tjemenu glave. Na čelu su vidljivi tanko izvučeni uvojci. S obje strane sljepoočnica i prema ušima, kosa je valovito počesljana. Taj dio frizure oblikuje identičan ritam širokih i valovito izdignutih pramenova, koji su podijeljeni u kriške. Ispred svakog uha su dva sitna uvojka kose.

Način češljanja portreta Livije Oxford-Opuzen je ponavljanje ikonografskoga tipa izdvojena u literaturi kao Marbury Hall.¹ Prema tipovima koje razrađuje i predlaže D. Boschung, portret Livije Oxford-Opuzen pripadao bi *Cb* tipu Kopenhagen 615.² Portret Livije ponavlja sve temeljne

¹ FITTSCHEN – ZANKER 1983: str. 3, no 1, 2.h; WINKES 2000: str. 32.

² BOSCHUNG 1993: str. 45, skice 11-13.

karakteristike navedenoga tipa: *nodus*, pletenica po tjemenu glave, sitni uvojeci izvučeni po čelu i ispred ušiju i valovito izdignuta kosa podijeljena u kriške. Dio pletenice i punda na vratu nedostaju, ali se oni na temelju ikonografskih tipova Livijinih portreta mogu pretpostaviti i rekonstruirati.

Odjeća: Kip je odjeven u dvoslojnu odjeću: tuniku kao donju odjeću, i palu kao plašt-ogrtič kojim je tijelo doslovno umotano. Donji dio odjeće vidljiv je samo u dijelu ispod vrata i po sredini prsiju. Ispod vrata odjeća stvara «V» nabore koji su otvoreni i široko postavljeni. Prema srednjem dijelu prsiju, nabori se naglo sužavaju i povećavaju u količini. Na samome završetku čini se da se u manjem dijelu preklapaju, što je svakako uvjetovano položajem desne ruke, za kojom se povija odjeća. Veći dio prsiju, s naborima donje odjeće, vidljiv je zbog odlomljenoga dijela desne ruke koja bi, u slučaju da je sačuvana, pokrivala taj dio odjeće. Donji i završni dio tunike vidljiv je posebice na prednjoj strani kipa gdje se penje od desne prema lijevoj strani. Naime, plašt pokriva njezin najveći dio, dok ispruženi pokret lijeve podlaktice podiže plašt prema gore, otvarajući na taj način veću površinu tunike vidljivom. Tako oblikovani nabori tunike su vertikalno i gusto raspoređeni, a okrajci odjeće se rasprostiru i završavaju na površini baze. Nabori su duboko izlijebljeni i ritmički raspoređeni na prednjoj strani kipa. Na desnoj bočnoj strani iznad stopala noge nabori okrajka tunike se lepezasto rastvaraju prema stražnjoj strani gdje se spajaju s onim shematiziranim, a koji prevladavaju na stražnjoj strani figure. S lijeve bočne i prednje strane kipa nabori su sačuvani u većoj količini, jer nisu prekriveni gornjom odjećom. Padaju preko lijeve ispružene noge pokrivajući najvećim dijelom obuću. Iznad desne odmaknute noge, nabori haljine se rastvaraju, pa su široko i plitko modelirani. Na taj način pokrivaju najveći dio noge, te kao i na lijevoj strani, ostavljaju vidljivim dio noge s cipelom. Preko donje haljine žena nosi palu ili veliki plašt koji načinom omotavanja tijela najvećim dijelom pokriva donji dio odjeće. Plašt je prebačen preko ramena na način da na leđima i uokolo vrata tkanina stvara oble i široke nabore koji zbog položaja ruku već od ispod ramena mijenjaju oblik i smjer. Na stražnjoj strani leđa, od lijeve prema desnoj strani, teku dijagonalni nabori široko tretirani, koji se nastavljaju po desnoj ruci koja je svinuta u laktu, te slijede njezin položaj. Jedan dio tih nabora vidljiv je sa svake strane ramena na prednjoj strani kipa, dok je one na lijevoj strani žena pridržavala prstima desne ruke. Zbog držanja desne ruke na prsima višak tkanine okrajka plašta omotan je u široku rolu koja je dva puta presavijena, te u krajnjem završetku prebačena preko lijeve ruke. Ostali dio plašta na stražnjoj strani kipa pokazuje sljedeće: iza lakta i ispod lakta lijeve ruke modelirani su radijalni nabori, gusto raspoređeni. Ispod njih se nastavljaju iznimno široki i dijagonalno položeni nabori koji prelaze preko

desne noge. Na prednjoj strani tijela, ispod prsiju i po trbuhu, raspoređeni su oštri i široki nabori. Drugi okrajak plašta podignut je i pada preko lijeve ruke gdje se u vertikalnom nizu spaja sa rolanim svitkom tkanine plašta koja je prebačena preko lijeve ruke. Na taj način težina tkanine pada najvećim dijelom odmaknuta od tijela. Lijeva ruka je svinuta u laktu te tvori ugao iz kojega padaju gusti i dijagonalni nabori prekinuti u manjoj partiji izbačenim desnim koljenom. Taj pokret noge uvjetuje široke i oble nabore koji se pri okrajku plašta spajaju s onima dijagonalnoga smjera.

Dubljim promatranjem i autopsijom nabora odjeće mogu se uočiti tragovi plave boje i to u obama slučajevima na pali. Koncentracija boje uočava se u najdubljem dijelu kipa na prednjoj strani: na desnoj strani boka, a na lijevoj strani u pregibu koji čini vertikalni snop plašta prebačen preko lijeve ruke.

Obuća: Žena nosi na nogama zatvorene cipele koje su većim dijelom prekrivene naborima okrajka tunike. Cipele su od fine i meke kože i potpuno prilježu uz nogu. Imaju zašiljene vrhove. Taj tip obuće poznat je pod nazivom *calcei muliebres* i nosile su ga žene odjevene u višeslojnu odjeću. Isti tip cipela nose i ženski kipovi pod brojem 2 i 6.

Vertikalno mjerenje:

Udaljenost od površine plinte do l. ramena: 153,5 cm

Udaljenost od površine plinte do d. ramena: 155,5 cm

Udaljenost od površine plinte do pupka: 108 cm

Udaljenost od površine plinte do d. koljena: 51 cm

Udaljenost od površine plinte do izlomljenog dijela l. ruke: 116 cm

Ostale dimenzije:

Debljina na stražnjoj strani (max.): 39 cm

Debljina kipa na l. strani (max): 39 cm

Debljina kipa na d. strani (max.): 33 cm

Širina kipa (kod ispruženih ruku): 57 cm

Širina kipa (max.): 68 cm

Plinta:

Širina prednje strane: 55,5 cm

Širina stražnje strane: 56 cm

Đubina l. strane: 40 cm

Đubina d. strane: 38 cm

Debljina l. strane: 6 cm

Debljina d. strane: 7,8 cm

Debljina prednje strane: 6,5 cm

Debljina stražnje strane: 6 cm

(M. K.)

Tehnika

Veličina: u prirodnoj veličini, visine 6 rimskih stopa, uključujući glavu

Lik u draperiji: Neobrađeni blok morao je biti visok barem 1,63 m, širok 0,68 m te dug 0,38 m (0,42 m³, težio je 1,2 t). Vjerojatno je prije početka klesanja imao oblik kvadra, te je priređen zupčastim dlijetima s prednje i s desne strane, odakle je započeto klesanje lika. Tijelo je isklesano zaobljenije od svih drugih ženskih likova koji su nedavno pronađeni u Augusteumu, što se vidi po nacrtu plinte, a i stil klesanja veoma se razlikuje. Nabori draperije obrađeni su kao jednostavni oblici, bez uljepšanih vrhova ili nabranih rubova; neki od dubljih kanala izrađeni su pomoću prosvrdlanih rupa (Ø 0,5-0,6 cm), dok je većina isklesana samo dlijetima. Dva kutna utega (kićanke) na tkanini na lijevome boku tek su nejasna zadebljanja, bez sekundarnih detalja. Međutim, sve četiri strane lika jednako su duboko oblikovane, a sve isklesane površine završno su obrađene finim abrazivima.

Obje ruke nedostaju. Čini se da su bile metom namjerna oštećivanja, no na mjestu loma ne vide se znakovi klinova ni rupa što znači da su vjerojatno bile isklesane od istoga komada kao i preostali dio tijela, u položajima sličnima onima kod kipa u togi br. 8. Sačuvan je mali dio lijevoga zapešća, i to preko mjesta na kojem bi se nalazio zglob. Čini se da je klesanje draperije na sredini prsiju onemogućavala desna šaka na mjestu na kojem je posezala za ogrtačem preko lijeve dojke, kao na sepulkralnome reljefu i samostojećem kipu iz Rima.³

Glava: Mala, plitka rupa⁴ isklesana je unutar ovratnika tunike i pale kako bi se u nju usadila glava. Glava je široka 13 cm, od čela do zatiljka također je 13 cm, a duboka je samo 3-5 cm, sa stepenicom u sredini. To je neobična odlika koja ukazuje na to da je dodana glava bila izrađena iz dvaju komada, od kojih je jedan stajao na višoj stražnjoj izbočini, a drugi na prednjoj. Oxfordska glava Livije jedan je od najboljih kandidata koji odgovaraju tome spoju: iako klin na sačuvanoj polovici glave ostavlja razmak širine oko jednoga centimetra, između te prednje polovice i prednjega ruba rupe, dva profila oblikom su vrlo bliska i oba imaju isti plosnat obrub duž prednjega ruba. Vjerojatno je mnogo ovisilo o dijelu koji nedostaje, a tvori stražnji dio glave.

³ Rim, Museo Nazionale Romano, inv. br. 121324, 121966: GIULIANO 1984: str. 477-9, br. XV, 38, slika na str. 478; str. 497-8, XVI, 5 [negativi AFS 165125 R i 165168L], za obje se vjeruje da datiraju iz kasnoga Augustova ili Tiberijeva razdoblja.

⁴ Za terminologiju koja se odnosi na spojeve, a ovdje je upotrijebljena, vidi CLARIDGE 1990: str. 135-62.

Portret Livije: Glava je isklesana od mnogo finijega mramora nego opuzenski torzo, no to je mogao biti i glavni razlog zbog kojega je izrađena posebno.⁵ Prvobitno je isklesana iz dvaju dijelova. Stražnji dio sačuvanoga dijela priređen je za blago klinast spoj s malo uzdignutim rubovima (danas su svi odlomljeni osim duž gornjega ruba), bez ikakvih kolčića ili klinova. Dio koji nedostaje (a koji nije morao biti izrađen od jednako kvalitetna mramora kao i lice) tvorio je preostali dio lubanje, zajedno s pundom na zatiljku koja je uobičajena na ovoj vrsti Livijina portreta, kao i stražnju polovicu vrata. Stražnji komad vjerojatno je oblikovan tako da prekriva i stražnji dio ogrtača te tvori klin na koji se oslanjala težina prednjega komada, pri čemu mu je pomagala kosina spoja između tih dvaju komada.

Površine lica meko su modelirane abrazivima, a kosa je završno obrađena plosnatim dlijetima. Nigdje na licu i kosi ne vide se znakovi uporabe svrdla. Razina kvalitete izradbe slična je kvaliteti izradbe tijela i ta je dva elementa, ako oni doista pripadaju istoj statui, mogao isklesati isti kipar (ili više njih).

Plinta: Na gornjoj površini, sitni rad dlijetom zamijenjen je radom srednjim zupčastim dlijetom, koji je potom djelomično izbrisan radom plosnatim dlijetima. Donji rub tunike istaknut je linijom izvučenom tankim plosnatim dlijetom, a prednji uglovi plinte zaglađeni su širokim plosnatim dlijetom. Prednji rub obrađen je srednjim zupčastim dlijetom (5 zubaca/1,6 cm), dok su stražnji rub i stranice obrađene većom alatkom (5 zubaca/2,5 cm). Nakon toga, plosnatim je dlijetom izvučen glatki obrub duž gornjega i donjega ruba.

Mjerne točke: Na prednjem rubu plinte, na istoj razini (4,5 cm iznad dna bloka), nalaze se dvije male rupe, Ø 0,3 cm (načinjene svrdlom?), međusobno udaljene 22,8 cm, te udaljene 17,8 cm od desnoga, odnosno 15,5 cm od lijevoga ruba lika. Slična rupa može se naći neposredno iznad lijeve čašice koljena, na istoj vertikalnoj plohi na kojoj je i prednji rub bloka, 55,2 cm iznad točke na plinti. Jedna veća rupa (Ø 0,6 cm) označava vrh lijevoga stopala, a druga rupa iste veličine nalazi se na draperiji 32,5 cm iznad susjedne točke na plinti. Možemo pretpostaviti da se kipar ravnao prema tim točkama prilikom smještanja lika u kamenu blok. Možda je mjere prenosio s modela, ali njihovo bilježenje ne može se usporediti ni s jednim suvremenim sustavom te nije posve jasno kako su točke

⁵ U razdoblju ranoga Carstva, kad je potražnja za mramorom često nadmašivala ponudu velikih blokova, mnogi drapirani likovi izrađeni su od mramora slabije kvalitete ili od nekadašnjih građevinskih blokova, te se uobičajeno dodavala glava izrađena od kamena bolje kvalitete. Isti taj bolji mramor mogao se upotrijebiti za vidljive dijelove tijela drapiranih ili poludrapiranih likova, kao što su ruke, šake i stopala: vidi CLARIDGE 1988: str. 139-55.

funkcionirale.⁶ To što su rupe ostavljene možda je posljedica previda ili je to učinjeno namjerno kako bi gotov kip mogao poslužiti kao model za sljedeću statuu.

Steزالjke: Velika rupa od steزالjke na dnu lika, u sredini sprijeda i straga te dvije manje rupe od steزالjke na stražnjim uglovima plinte djeluju staro i upućuju na to da je poklonjena neobična pozornost učvršćivanju kipa. Obično bismo očekivali da čvrsta izvedba i težina samoga kipa pruža dovoljnu stabilnost te da nije potrebno dodatno osiguravanje kipa sve dok dno plinte čvrsto stoji. Dodatne mjere sigurnosti mogle bi značiti da je kip nekad bio postavljen visoko na zgradu ili da je – zbog velike količine završnoga sloja, kojim je premazana cijela figura – možda stajao na vlastitome postolju na nekom javnom mjestu.

(A. C.)

Ikonografija

Činjenica da Livijin portret iz Muzeja Ashmolean⁷ savršeno pristaje tijelu, čuvanome dugo vremena u Opuzenu, dokazuje da pripadaju jednom te istom kipu carice koji bi, sudeći prema portretu, mogao datirati iz Tiberijeva vremena, iako bi tijelo moglo odgovarati stilu iz nekoga prethodnog vremena, vjerojatno Augustova.⁸

Kao štovanu osobu i Tiberijevu majku, moguće je da ju je Dolabela postavio uz kip obučen u vojničku odjeću (no. 17). Ovu pretpostavku temeljimo na činjenici da se skulptura nalazila u zgradi opuzenske Općine, zajedno s kipom Tiberija, pa je, prema tome, mogla biti izvađena iz Augusteuma u isto vrijeme, što bi moglo objasniti okolnost pomanjkanja kipova u sjeverozapadnome kutu postolja na kojemu su bili izloženi carski kipovi.

O portretu se pisalo u različitim prigodama kako potječe iz Tiberijeva vremena.⁹ Što se tiče samoga tijela, njega je izučavao u svoje vrijeme N. Cambi,¹⁰ i svrstao ga u tip Male Herkulanke, iako treba napomenuti da u nedavnome proučavanju J. Trimble naglašava da je općenito identificiran mali broj prikazanih likova, kako iz kategorije Male, tako i Velike Herkulanke, te se ističe

⁶ Napomena: za kratak pregled, vidi CLARIDGE 1996: str. 18-20.

⁷ Inv. br. AN 1941.808.

⁸ Vidjeti bilješku 13.

⁹ BARTMAN 1999: str. 21, fig. 18 i str. 169, br. 52; CAMBI 2000: str. 38, 147, 257, ilustr. 27; WINKES 1995: str. 141, br. 65.

¹⁰ CAMBI 1980: str. 141, 143, fig. 20, 153; ID. 1998: str. 54-55.

carski kip iz Lucus Feroniae i kip Vipsanije Agripine iz Puteolija.¹¹ Prve vijesti o povezivanju glave iz Oxforda i tijela iz Opuzena objavio je E. Marin.¹²

U ovom slučaju, najveću bi sličnost predstavljao kip odjeven u palu, za koji se uglavnom smatra da se radi o Liviji, i koji dolazi iz villa dei Misteri iz Pompeja, iako moramo naglasiti da bi tijelo tipa Pudicitia moglo datirati iz nešto ranijega vremena, možda iz kasnorepublikanske epohe, kako predlaže E. Bartman, i pored toga što B. I. Scholz samo skreće pozornost na razliku u kakvoći izradbe glave i tijela.¹³

U svakom slučaju, sudeći prema položaju himationa, izgleda da je bliži tipu Fundilia ili Eumachia, iako bez vela, i koji je već M. Bieber identificirala kao rimsku varijantu iz Augustova vremena.¹⁴ Osim kipa Eumahije iz Pompeja, koja se čuva u Državnome arheološkom muzeju u Napulju,¹⁵ postoji još jedna skulptura slična onoj iz Narone, a to je kip iz Augusteuma Lucus Feroniae, izvanredno izrađen, koji nam ukazuje na postojanje sličnosti s hispankim svijetom u Augustovu dobu.¹⁶

Imajući u vidu te paralele, čini nam se kako postoji određena razlika između samoga portreta iz Tiberijeva vremena, i tijela koje bi moglo pripadati nešto ranijoj augustovskoj epohi, sudeći prema linearnosti i slabome reljefu nabora; taj bi primjer bio sličan slučaju skulpture iz villa dei Misteri iz Pompeja, koju smo upravo spomenuli. Imajući u vidu stil, doista nam se ne čini da bi, kako tijelo tako i portret, mogli datirati iz iste epohe, s obzirom da je Livijin portret mogao biti umetnut za vrijeme Tiberijeva carevanja.

(I. R.)

¹¹ TRIMBLE 2000: str. 54-55 i 59-61.

¹² Vidjeti u prvom redu MARIN 2001: str. 106-109, fig. 29; ID. 2003. Članci objavljeni u The Times iz Londona 25. listopada 2000., 22. studenoga 2000. i 4. travnja 2001. imali su velik odjek.

¹³ BARTMAN 1999: str. 157-158, br. 27 i str. 40, fig. 37; vidjeti str. 46-48 za različitu odjeću koju Livija nosi na različitim kipovima; SCHOLZ 1992: str. 36, br. 9, slike 11-14. Vidjeti izvanrednu reviziju tipa Pudicitia autora NOGUERA 1992: str. 115-118 vezanu za jedan kip zasebno izrađene glave i tijela iz Carthago Nova (Cartagena). Vidjeti za helenističko podrijetlo tipa skulptura, LINFERT 1976: str. 164-169 u svezi žrtvenika iz Magnezije i Prijene.

¹⁴ BIEBER 1977: str. 141-142 i str. 200 ss; smatra da statua Fundilije, podrijetlom iz svetišta Dijane iz Nemija, datira iz Tiberijeva vremena. Cf. BAENA 2000: str. 3-4, 10, 18-19, ilustr. 2-3; HEKLER 1909: str. 132, 141-142, fig. 8; SCHOLZ 1992: str. 35-38, br. 7-8 i 10-11.

¹⁵ Inv. br. 6232.

¹⁶ BOSCHUNG 2002: str. 35, br. 3.6; SGUBINI MORETTI 1982-1984: str. 79-81. Cf.

Skulptura br. 14
MUŠKI KIP BEZ GLAVE I BAZA
KLAUDIJE

Datacija: Klaudijevo doba (40.-50. g. 1. st.)

Opis

Dimenzije: ukupna visina: 139 cm

Stanje sačuvanosti: Kip s prebačenim plaštem preko donjega dijela tijela. U cijelosti nedostaje glava, obje ruke i obje noge ispod koljena. Lijevo rame je podignuto, a ruka je odlomljena u razini ramena. Desna je sačuvana s manjim dijelom mišice i nepravilno zasječena. Kip je koso odlomljen od desnoga prema lijevome koljenu i dijelu plašta koji u bogatu naboru pada uz lijevi dio tijela. Jedan ulomak ukrašen draperijom (donji dio plašta) pripada kipu.

Kipu pripada i baza s ostacima desnoga stopala, prstima lijeve noge i tragovima orlovskih pandži. Od desnoga stopala nedostaje peta, a od lijeve noge sačuvan je drugi prst i manji dio prvoga i trećega prsta.

Stav: Kip težinom tijela stoji oslonjen na desnoj nozi, lijeva je svinuta u koljenu i zabačena straga. Takvim položajem nogu tijelo dobiva izvijenu S liniju koja se vidi po izdignutu lijevome ramenu i uvučenom desnom bedru. Prema sačuvanim ostacima vrata, glava je bila malo sagnuta i okrenuta na desnu stranu.

Odjeća: Carski kip prikazan u poznatome ikonografskom tipu, s prebačenim plaštem preko bokova i gornjega dijela tijela, tzv. *Jupiter-Kostüm* tip.¹⁷ Plašt pokriva donji dio tijela i u većem dijelu tkanine se prebacuje uzduž tijela na lijevo rame. Ostali dio odjeće u velikome vertikalnom naboru pada uzduž lijeve strane sve do razine odlomljenoga koljena. Bogati i duboki nabori odjeće su gusto izlijebljeni i mjestimično se preklapaju. Njihovo diferencirano raspoređivanje u dijagonalnome i vertikalnom smjeru, stvara snažan efekt svjetla i sjene. Nepokriveni dio tijela modeliran je s istaknutim anatomskim dijelovima mišića, trbuha i pupka.

hispaniski primjeri u BAENA 2000: str. 10; LEÓN 1995: str. 62-63, br. 13, LÓPEZ 1998: str. 67-68, br. 36. Cf. komentari MARIN (2003) o tipovima skulptura. Za tip Fundilia, cf. POULSEN 1962: br. 114, ilustr. 126.

¹⁷ NIEMEYER 1968: str. 59-61, 104-107, 107-108.

Na glavi je bio vijenac, što potvrđuju ostaci tenije – vrpce koja pada sa svake strane ključnih kostiju.

Baza je izrađena kao četvrtasta ploča zakošena na lijevoj strani. Ostaci stopala desne noge, orlovskih pandži i krila i manji dio kružnoga potpornja zauzimaju desnu polovicu baze. Stopalo noge stoji cijelom dužinom na bazi, u kosome položaju. Lijeva noga je bila zabačena prema uglu baze.

Linearno mjerenje:

Udaljenost od pupka do l. bradavice: 35 cm

Udaljenost od pupka do d. bradavice: 29,6 cm

Razmak između l. i d. bradavice: 33 cm

Udaljenost od l. koljena do l. bradavice: 99 cm

Udaljenost od d. koljena do d. bradavice: 95 cm

Dužina d. stopala: 31 cm

Ostale dimenzije:

Debljina na stražnjoj strani (max.): 45 cm

Debljina kipa na l. strani (max.): 45 cm

širina kipa (max.): 80 cm

Plinta:

širina prednje strane: 89 cm

širina stražnje strane: 77 cm

dubina l. strane: 45 cm

dubina d. strane: 47 cm

debljina l. strane: 10-12 cm

debljina d. strane: 11-9 cm

debljina prednje strane: 12-11 cm

(M. K.)

Tehnika

Veličina: veća od prirodne, visine vjerojatno 7 rimskih stopa, uključujući glavu. Veličina stopala: 31 cm

Lik: Originalni blok očito je bio dovoljno širok da obuhvati spuštenu desnu ruku, ali nije bio dovoljno visok da u njega stane glava ili podignuta lijeva ruka. I petu lijevoga stopala moralo se dodati kao zaseban komad. Položaj mramorne poveznice koja je spajala desnu ruku s draperijom na desnomo boku označen je malom udubinom, dok je druga poveznica vjerojatno ostavljena između šake i panja iza orla pokraj desne noge. Goli torzo lijepo je modeliran i ispoliran. Obje bradavice iscrtane su krugovima isklesanim u plitkome reljefu. Nabori

draperije prilično su duboki, što se često postizalo pomoću svrdla, a završno su obrađeni turpijama različite finoće. Vanjske, uočljivije površine obrađene su preciznijim alatima. Vanjski rubovi plašta koji visi s lijevoga ramena nabrani su, a taj je efekt postignut oblim dljetom i turpijama.

Plinta: Bosa stopala fino su obrađena abrazivima, a nokti na nožnim prstima naglašeni su rubom plosnatoga dljeta. Nožni prsti odvojeni su pomoću svrdla promjera 0,4 i 0,2 cm. Podloga na kojoj stoje bila je ravna i glatka, obrađena plosnatim dljetom. Ispred desnoga stopala nalazi se malo dublji obrub izrađen dljetom. Možda se radi o prvobitnom pokušaju određivanja visine koja je poslije prilagođena. Vanjski rubovi plinte dodatno su zaglađeni abrazivima, iz čega možemo zaključiti da su bili vidljivi na završenom djelu.

Glava: Područje ovratnika jako je oštećeno budući da je sa stražnje strane udareno pijukom ili teškim šiljastim dljetom. No, glava je očigledno izrađena posebno i povezana s tijelom stepeničastim spojem rupe i klina, neposredno uz donji rub vrata. U razbijenim površinama sačuvalo se dno male okruglaste udubine (Ø 5 cm) duboke 4 cm. Na njezinu dnu nalazi se rupa koja je još ispunjena ostacima maloga željeznoga klina kvadratna presjeka (1,5 cm, nepoznate duljine). Ravna površina vidi se na višoj razini u smjeru desnoga ramena. Krajevi vrpca koje vise s vijenca prema ramenima isklesani su od glavnoga bloka. Njihovi su rubovi jako nabrani i podrezani svrdlima. S desne strane vrata nalazi se rupa za mali klin, koji je vjerojatno služio za učvršćivanje komada mramora koji je tvorio veći dio vrpce koja se uzdizala do vijenca. Vijenac je, zacijelo, bio isklesan kao dio dodane glave.

Lijeva ruka: Ravni spoj napravljen je na sredini nadlaktice, u visini vanjskoga ruba ogrtača. Upotrijebljen je klin kvadratna presjeka (2,2 cm), postavljen dijagonalno, koji ulazi u lik 6,5 cm. Ruka je vjerojatno bila u laktu svinuta prema gore, a stabilnost spoja povećana je metalnim kopljem koje je sezalo od šake do plinte.

Rasprava: Nakon što se skulptura očisti i restaurira, bit će moguće s više sigurnosti govoriti o njezinu stilu i tehničkim obilježjima. Zasad se čini da je u svakome pogledu toliko blisko povezana s kipom Klaudija u Olimpiji, da su ih mogli izraditi isti kipari (Filatenej i Hegija iz Atene, koji su potpisali rad iz Olimpije na potpornju u obliku panja, i njihov pomoćnik Prim, koji je urezao svoje ime ispod lijevoga stopala¹⁸). Inačica iz Narone veličinom odgovara

¹⁸ LOEWY 1885: str. 235, br. 332; HITZL 1991: str. 83.

muškarcu u togi 7 te drapiranim ženskim likovima 2 i 6, a vjerojatno je i nastala istodobno kao i posljednji od njih, unatoč tomu što tehnički nisu osobito bliski (završna obradba draperije pomoću turpije na kipu br. 14 veoma se razlikuje), a 14 nema ni mnogo zajedničkoga s bilo kojim od manjih nagih ili polunagih kipova [9]-[12].

(A. C.)

Ikonografija

Ako uzmemo u obzir točno mjesto na kojemu je pronađena, ovoj bi skulpturi¹⁹ bilo mjesto na krajnjemu istočnom dijelu sjevernoga postolja. Ostala su sačuvana dva dijela, osnova s golim stopalima i donji dio orla, te tijelo do visine koljena. Na ramenima postoje ostaci dugih vrpca (*taeniae*) koje su vjerojatno visjele s krune (*corona civica*) postavljene oko careve glave koja, međutim, nije pronađena.

Dobro je poznato da se Klaudije volio portretirati kao Jupiter i s krunom (*corona civica*), kako u sjedećemu tako i u stojećem stavu,²⁰ u ovom posljednjem slučaju prema prototipu koji je identificirao K. Fittschen.²¹ Augusta ovakva izgleda potvrđuju i drugi mramorni kipovi, kako iz Klaudijeva vremena (Zadar) tako i iz vremena dinastije Flavijevaca (Metroon iz Olimpije).²²

¹⁹ Cf. MARIN 2001: str. 101-102.

²⁰ BOSCHUNG 2002: str. 100, br. 33.2, ilustr. 79,2, uz odličan bibliografski izbor; HITZL 1991: str. 38-43, br. 2; MADERNA 1988: str. 18-55, naročito str. 18-24; MASSNER 1982: str. 129-131; ID. 1991; MELANI - VERGARI 1985: str. 11; NIEMEYER 1968: str. 107, br. 95-96, ilustr. 34; ROSE 1997: str. 147-149, br. 80.2, ilustr. 191; SIMPSON 1981: str. 508 ukazuje na to da Klaudije, za razliku od Kaligule, nije htio da ga se smatra živućim bogom, ali je, s druge strane, želio da ga se prikazuje kao boga ili kao numen; STROCKA 1994: str. 221-244. Za sjedeće tipove vidjeti različite fragmentirane kipove imperijalnog hrama («hram Dijane») Augusta Emerita (Mérida) koji predstavljaju zanimljiv ikonografski program. D. BOSCHUNG ga začudo nije obradio u svom izuzetno važnom djelu iz 2002., gdje, s druge strane, komentira pronalazak kipova na području kazališta u Meridi (str. 79-82): vidi detaljnu analizu ovog tipa autora ÁLVAREZ - NOGALES 2003: str. 193-280, naročito str. 196-211, br. 1-5, ilustr. 55-58 i str. 272-274, i također GARIGUET 2001: str. 6-7, br. 9-10, ilustr. III-IV i str. 68-69; ID. 2002: str. 49-51; vidjeti isto tako FUCHS 1989: str. 61-64; LIVERANI 1989: str. 137-143; ID. 1992; NIEMEYER 1968: str. 105-106, br. 86, 88, 90-91, ilustr. 29, 4 i 31.

²¹ FITTSCHEN 1977: str. 56, br. 19.

²² Cf. ÁLVAREZ - NOGALES 2003: str. 198, bilješke 13-16; BOSCHUNG 1993a: br. 207

Pozicija kipa, način na koji nosi plašt i kako je on prikazan, čine ga sličnim statuama iz Lanuviuma, a posebice kipu iz Metroona iz Olimpije, kojemu je blizak prema načinu na koji mu mali nabori obrubljuju plašt u visini bokova ("Hüftmantel"), u dodiru s tijelom.²³ To je još jedan detalj koji govori u prilog paralelizma na koji ukazujemo kada se radi o Augustovu kipu (br. 13), između Augusteuma iz Narone i Metroona iz Olimpije, za koji nam se sve više čini da je bio nadahnut modelom iz Narone.

Samo nam ostaje pitanje, kao što se dogodilo u Veleijai,²⁴ je li lik Klaudija u Naroni zauzeo položaj Kaligule nakon njegova damnatio memoriae; no, možda bi se moglo pripisati upravo ovom posljednjem caru iz Augusteuma u Naroni podnožje s golim stopalima [br. 15], pronađeno u blizini Klaudijeva kipa na sjevernome postolju.

(I. R.)

Skulptura br. 8 VESPAZIJAN

Datacija: car Vespazijan (69. -79.) vjerojatno 74.

Opis

Dimenzije: ukupna visina: 203 cm; visina kipa: 193 cm

Stanje sačuvanosti: Muški kip odjeven u togu, isklesan iz jednoga mramornog bloka. Glava s vratom posebno klesana i konzervatorsko-restauratorskim zahvatom spojena s tijelom. Nedostaje lijeva šaka od zapešća, a na desnoj šaci su kažiprst i mali prst razbijeni i uništeni. Manji ulomak

(Zadar); ID. 2002: str. 61, br. 14.1 (Zadar), str. 100, br. 33.1, ilustr. 79.1 (Olimpija) i str. 69, br. 20.2, ilustr. 56, 1 gdje se izlažu različita mišljenja o tome pripada li statua iz Grosseta Klaudiju ili Božanskom Augustu (Divus Augustus); CAMBI 1998: str. 47-49; ID. 2000: str. 146, 250-251, br. 24; KOLEGA 1998; HITZL 1991: str. 34-38, br. 1; MADERNA 1988: str. 156-157, br. 1 (Zadar) i str. 161-162, br. 5 (Olimpija); MAGGI 1990; NIEMEYER 1968: str. 104, 106, 108, br. 83, 89, 98, ilustr. 29,1, 30, 35, 1; ROSE 1997: str. 135-135, br. 65, ilustr. 179-180 (Zadar), str. 147-149, br. 80, 1, ilustr. 190 (Olimpija); STARAC 2000: str. 89-91, fig. 56.

²³ Vidjeti bibliografiju spomenutu u bilješci 20; MADERNA 1988: str. 157-159, br. JS 2-3.

²⁴ AMBROSINI - TACCHINI 1995: str. 223; BOSCHUNG 2002: str. 25-34; GOETHERT 1972 i 1973.

srednjega prsta spojen je naknadno. Nabori tunike oko vrata i ispod vrata su uništeni, kao i dio nabora toge.

Stav: Kip težinom tijela stoji oslonjen na lijevu nogu dok je desna svinuta u koljenu i zabačena straga. Lijeva ruka je odmaknuta od tijela i od lakta ispružena. Desna je ruka svinuta u laktu i položena visoko na prsima. Prstima ruke drži nabor sinusa. Glava s vratom je nagnuta nalijevo i slijedi zaokret tijela.

Portret: Glava je četvrtasta i zatvorena oblika. Čelo je istaknuto i visoko, s trima horizontalno urezanim borama. Oči su udubljene, s naglašenim kapcima i plitkim borama na krajevima. Od korijena nosa teku dvije bore sve do uglova usta. Brada je istaknuta i izdužena. Kosa je počešljana u sitnim i kratkim pramenovima koji se iznad čela odvajaju. Iznad sljepoočnica i iza ušiju pramenovi su plastičnije izvedeni. Stražnji dio glave je neobrađen i sa tragovima brazdanja. Pramenovi kose oblikovani su samo iza ušiju i prema vratu. Na taj način tretirana kosa upućuje na zaključak da se portret promatrao sa triju strana. Po sredini stražnjega dijela glave su dva kružna udubljenja.

Portretne karakteristike carske osobe su izrađene u realističko-idealističkom obliku.²⁵

Odjeća: Muški kip je odjeven u tuniku s rukavima i togu. Tunika je oblo odrezana oko vrata, a po prsima teku uski nabori trokutasta presjeka. Njezin rukav doseže do lakta desne ruke, gdje je presavijen u nekoliko nabora. Desna ruka je svijena u laktu i položena visoko na prsima. Šaka je lijepo oblikovana, a prsti anatomski izrađeni. Možda je na ruci bio i prsten, koji se ne može ustanoviti, jer su prsti dosta oštećeni. Ispruženim prstima ruka hvata draperiju sinusa koji u vertikalnome snopu pada od ramena do struka. Iznad desnoga ramena spušta se po leđima te ostavlja desnu ruku slobodnom od odjeće. Veći dio tkanine prebačen je preko lijeve ruke te se u većem naboru zaustavlja na potpornju. Ispod desne ruke, u visini struka, je balteus s gustim i izlijebljenim naborima. U nastavku je umbo U oblika koji čini nagomilana tkanina oblikovana u petlju. Duljina sinusa završava ispod desnoga koljena. Ostali dio odjeće doseže sve do gležnjeva. Nabori odjeće su uparani i izlijebljeni, ali još uvijek kruto modelirani.

Odjeća na stražnjoj strani kipa oblikovana je u širokim i plitkim naborima. Linije nabora uglavnom prate način nošnje toge kojom je tijelo umotano.

²⁵ CAMBI 1984: str. 87; id. 2000: str. 48, no 58, tab. 74,75.

Baza je nepravilna oblika i različite debljine. Na prednjoj desnoj strani je ravno zakošena pa naglo polukružno uvučena nalijevo. Paralelno s potpornjem na lijevoj bočnoj strani je zaravnjena. Lijevi stražnji ugao je polukružno zaobljen dok je desni zakošen. Desna bočna strana je koso zaravnjena.

U lijevomu stražnjem uglu baze izrađen je *scrinium* cilindrična oblika i obrađen samo na prednjoj strani. Služi kao potporanj,²⁶ a dio toga odjeće, koja pada preko lijeve ruke, zaustavlja se na njegovoj površini. Scrinium služi za pohranu volumena, papira ili knjiga, a karakterističan je za magistratske i retoričke službe.

Obuća: Kip na nogama nosi kožne cipele tipa *calceus equester*.²⁷ To su zatvorene cipele izradene od obrađene i fine kože. Imaju jedan širok remen i potplat koji prati oblik stopala. Ispod svake pete izrađeni su «manji potpornji».

Vertikalno mjerenje:

Udaljenost od površine plinte do l. ramena: 165 cm

Udaljenost od površine plinte do d. ramena: 157 cm

Udaljenost od površine plinte do l. koljena: 60 cm

Udaljenost od površine plinte do d. koljena: 55 cm

Udaljenost od površine plinte do izlomljenog dijela l. ruke: 108 cm

Linearno mjerenje:

Dužina d. stopala: 29,5 cm

Ostale dimenzije:

Debljina na stražnjoj strani (max.): 50 cm

Debljina kipa na l. strani (max.): 38 cm

Debljina kipa na d. strani (max.): 42 cm

Širina kipa (max.): 83 cm

Plinta:

širina prednje strane: 78 cm

širina stražnje strane: 77 cm

dubina l. strane: 15-34 cm

dubina d. strane: 41 cm

debljina na prednjoj l. strani: 8 cm

debljina na prednjoj d. strani: 10 cm

debljina na stražnjoj strani: 11-7,5 cm

(M. K.)

²⁶ Taj oblik potpornja javlja se i kod kipa Augusta iz Via Labicana u Rimu: GOETTE 1990: str. 115, Taf. 6, 3.

²⁷ Id. 1988: Abb. 35 c.

Tehnika

Veličina: u prirodnoj veličini, skulptura bi trebala biti visoka $6\frac{1}{2}$ rimskih stopa, uključujući glavu. Veličina stopala 29,5 cm (1 rimska stopa). S glavom Vespazijana visoka je 7 stopa.

Lik u draperiji: Ovaj blok taskoga mramora nije jedinstven samo među skulpturama iz Narone, već ima iznimno velike dimenzije koje su iznosile najmanje 1,75 x 0,83 x 0,50 m (0,73 m³, težio je više od 2,1 t). I desna ruka i lijeva šaka isklesane su od istoga komada kao i tijelo. Ispruženu lijevu ruku podržavao je mramorni potporanj, a njegov ostatak (2,2 x 3,0 cm) može se vidjeti u draperiji 10 cm ispod slomljena zapešća. Klesarski stil vjerojatno odražava tvrdoću i lomljivost kamena, tako da kipari nisu željeli mnogo riskirati, ostavljajući jednostavno modelirane i čvrsto konstruirane oblike. No, mnogo su vremena i napora posvetili završnoj obradbi površine abrazivima. Površina desne ruke i lijevoga zapešća izgladena je tako da na njoj nema nikakvih tragova obradbe alatom, premda nije polirana. Zglobovi prstiju desne ruke odvojeni su jednim žlijebom, a nokat srednjega prsta naznačen je jednostavnom konturom. S prednje strane lika draperija je izgladena finim abrazivima na najistaknutijoj plohi, ali u dubini je slabije obrađena, a na nekim mjestima dublji nabori ostavljeni su onako kako su napravljeni ravnim dlijetima. Mnogi kanali načinjeni su pomoću svrdla (0,3-0,5 cm) u kombinaciji sa čvrstim križnim dlijetima iste širine. Nabori desnoga rukava pažljivo su oblikovani. Na stražnjem dijelu lika draperija nema jednako duboke oblike kao sprijeda, ali njezini jednostavniji oblici jednako su kvalitetno završno obrađeni.

Plinta: Gornja površina glatko je obrađena plosnatim dlijetima, a na njoj su čvrsto modelirana stopala i *scrinium* oštro definirani uskim kanalom izdubljenim dlijetom. Plinta je velika, a njezini vanjski rubovi zaglađeni su sa svih strana i vjerojatno su bili vidljivi, iako je u tom slučaju plinta trebala biti postavljena u plitku udubinu budući da njezina donja strana nije u potpunosti kvadratna u odnosu na okomitu os kipa.

Glava: Veoma duboka rupa, izdubljena šiljastim dlijetima unutar ovratnika tunike, široka je 18 cm, ima 15 cm od prednjega do stražnjega ruba, a duboka je 25 cm. S unutrašnje strane gornjega ruba izrađen je gladak obrub plosnatim dlijetom, do dubine od 5 cm sa stražnje strane i 3 cm s prednje strane.

Iako klin na Vespazijanovoj glavi vrlo čvrsto prijanja (pa čak i prečvrsto) uz gornji rub, on ne odgovara rupi po dubini. To neslaganje u dubini ostaje problematično, budući da je teško zamisliti da se u praksi mogla dogoditi tako velika pogreška. Dakako, moguće je da je do toga došlo zato što ta glava i tijelo

prvobitno nisu pripadali jedno drugome, no takvo razmišljanje ne ide nam u prilog. Ostale nelogičnosti uključuju zakrenutost gornjega dijela tijela, zbog kojega bi glava trebala biti okrenuta na desnu stranu, a glava Vespazijana okrenuta je ulijevo. I veličina Vespazijanove glave čini se prevelikom za ovo tijelo (iako su mnogi Flavijevci imali velike glave).

Portret Vespazijana: Površina lica, vrata i crte lica završno su obrađene tankim plosnatim i oblim dljetima, a potom abrazivima. Detalji desnoga profila (uho, kosa) koji je više izložen jer je glava okrenuta ulijevo, uglavnom su detaljnije obrađeni od detalja na lijevoj strani. Svrđlo promjera 0,4 cm upotrijebljeno je kako bi se naznačili vanjski kutovi usana i unutrašnji kutovi očiju. Kosa oko čela i sljepoočnica oblikovana je dosta detaljno dljetom, ali iza ušiju i na zatiljku naznačen je samo prvi red kovrča, dok je ostatak glave tek izrezan šiljastim dljetom i na nekim mjestima doraden širokim dljetom. To ukazuje na mogućnost da se predviđalo da će se portret gledati izdaleka i s prednje strane, a ne straga. Sa stražnje strane, u osobito grubo obrađenoj površini, nalazi se nešto što izgleda poput dviju malih željeznih igala (Ø 0,3 cm). Njihova je funkcija nepoznata (ako su je uopće imale – moguće je da se radi o vrhovima šiljastih dljeteta koji su se tijekom rada odlomili).²⁸ Slični neobjašnjeni tragovi željeza mogu se naći i na skulpturi br. 1.

Klin je dug najviše 21 cm, a oko gornjega ruba nalazi se zaglađen obrub dubine 1,5 cm s prednje i s desne strane (na lijevoj strani ga nema), a na stražnjoj strani širi se na 4 cm, na mjestu gdje je vrat malo zadebljan kako bi prekrilo rub rupe u kojoj stoji. Ovo obilježje teško je pomiriti sa stražnjom stijenkom rupe na kipu br. 8. Zakrenuta glava bolje bi odgovarala jednoj od aktivnijih carevih poza u vojnoj odjeći; a vrat bi odgovarao tunici lika u oklopu jednako kao što odgovara liku odjevenome u togu.

Rasprava: Po obliku i tehnici ovaj lik izdvaja se od ostalih u naronitanskoj skupini: načinjen je od druge vrste mramora (taskoga) i isklesan drukčijim stilom. Iako je glava naknadno dodana, ni glava ni ostali dio kipa nije limitiran nikakvim fizičkim ograničenjima kakva možemo vidjeti na drugim skulpturama. Stoga je moguće da je riječ o pojedinačnoj narudžbi i da je ta skulptura napravljena nešto kasnije.

(A. C.)

²⁸ Neki smatraju da su bili namijenjeni za pričvršćivanje vijenca, ali za tu svrhu trebalo bi ih biti mnogo više, a i njihov položaj ne djeluje osobito praktično.

Ikonografija

Kip je izrađen od dvaju neovisnih blokova, obaju od mramora iz Tasosa. Portret je otkriven godine 1978. u blizini Augusteuma, dok je tijelo pronađeno pri iskapanjima 1996.²⁹

Prema našem mišljenju radi se o portretu koji nesumnjivo pripada istome tijelu, s obzirom da se savršeno uklapaju. Na stražnjoj strani glave postoje dva mala otvora koji daju dojam da su izvedeni kako bi pridržavali metalnu krunu koja bi bila pričvršćena plitkim usjecima uočljivim oko glave.³⁰

Car, prikazan početkom svojega vladanja, odjeven je u tuniku i togu širokoga sinusa ispod koljena.³¹ Vjerujemo da je izabrao baš tu odjeću kako bi označio kraj Augustova ciklusa i julijevsko-klaudijevske dinastije u zgradi posvećenoj kultu careva u Naroni, u kojemu su carevi bili prikazivani odjeveni kao generali ili kao bogovi. Ta situacija “normalnosti” odgovarala bi ideji koju je pokušavao izraziti taj italski car, koji se istovremeno želio osjećati Augustovim nasljednikom i prekinuti sa žalosnim uspomnama koje im je u naslijeđe ostavio Neron,³² čiji je kip sigurno bio povučen iz Augusteuma, približno u vrijeme kada je bio postavljen Vespazijanov lik.

Sve se do ovoga trenutka doima logičnim. Pojavljuje se, međutim, tračak sumnje kada se uoči da Vespazijan ne nosi *calcei patricii*. To se jasno primjećuje na samome kipu, iako duga tunika djelomično prekriva lijevi *calceus* odvojen od *scriniuma* jednom malom neulaštenom udubinom. Kako objasniti tu činjenicu? Moramo priznati da bi bilo normalno da Vespazijan nosi taj tip patricijske obuće, iako postoje iznimke, kao u slučaju kad je car odjeven za putovanje, poput Trajana na

²⁹ CAMBI 1984; ID. u I. RODÁ izd., 1989, str. 36, 126 ss., br. 169; ID. 2000: str. 155, 304-305, br. 58; MARIN 1996: str. 70; ID. 2001: str. 102-104; MARIN - CLARIDGE - KOLEGA u I. RODÁ, ed. 2001, str. 104-105, br. 70.

³⁰ MARIN 2001: str. 104; MARIN - CLARIDGE - KOLEGA, u I. RODÁ, ed., 2001: str. 104. Portret Vespazijana u Gliptoteci Ny Carlsberg sadrži nekoliko klinova sa zavratkom za metalnu krunu, cf. POULSEN 1951: str. 459-460, br. 659,a; ID. 1974: str. 4, br. 3, ilustr. V-VI.

³¹ GOETTE 1989: str. 40-41, str. 124-128 br. B a, 245-314 (period kasnoga Kladijeva ili Neronova razdoblja), i str. 128-129, br. 315-330 (period Flavijevaca), ilustr. 10-12.

³² Cf. ISAGER 1976.

luku iz Beneventa ili u drugim primjerima koji uglavnom datiraju iz II. st., kao što su ustvrdili autori koji su izučavali tu problematiku.³³

Na kipovima careva iz julijevisko-klaudijske dinastije obično su jasno vidljive sve četiri vrpce (*corrigiae*) karakteristične za *calcei patricii*. Ista je pojava vidljiva na kipovima flavijskih careva, počevši s kipovima samoga Vespazijana na reljefima iz palače Cancellaria i, na primjer, na liku obučen u vojnu odjeću iz Olimpije; njegov sin Tit nosi istu tu obuću na kipu u togi iz Vatikana, koji je možda prije toga bio kip Neronov.³⁴

Prema tome, mogli bismo zaključiti da su carski kipovi skoro uvijek nosili *calcei patricii* i tek ponekad *calcei senatorii*, no u ovom su slučaju, vjerojatno naknadno, bojom dodane *corrigiae* koje su nedostajale.

Uzimajući u obzir tu činjenicu, što bismo mogli misliti da se dogodilo s kipom iz Narone? Krećući od pretpostavke da su portret i tijelo morali pripadati istoj skulpturi koja predstavlja Vespazijana, moguće je zamisliti da se i ovdje moralo primijeniti naknadno bojenje kako bi se *calcei* pretvorili u *calcei patricii*, što ne bi ostavilo arheološke dokaze. Drugo pitanje koje možemo postaviti, i koje ostaje otvoreno, jest, radi li se o tijelu koje je ranije prikazivalo kip druge osobe, s obzirom da bi stil toge mogao dobro odgovarati karakteristikama s kraja julijevisko-klaudijske epohe.³⁵ Željeli smo samo spomenuti tu mogućnost koja, međutim, uopće ne utječe na pitanje mogućega slikarskoga zahvata na carevoj obući.

Naše je mišljenje da bi kip br. 8 mogao odgovarati Vespazijanu s kojim je završio ciklus kipova posvećenih carevima iz Augustova i julijevisko-klaudijskoga vremena koje smo pokušali rekonstruirati na temelju svih raspoloživih čimbenika i podataka i, posebice, na temelju najvrjednije informacije koju smo dobili iz razmještaja kipova u trenutku njihova rušenja; portreti su prošli najgore, dok su teška tijela pala ispred postolja na kojima su se svojevremeno uzdizala.

(I. R.)

³³ GOETTE 1988: str. 458-462; GOLDMAN 2001: str. 119.

³⁴ GOETTE 1988: str. 452-457. Želimo posebno zahvaliti profesorici Evi M. Koppel na njezinim komentarima o toj temi i na ljubaznosti što je pročitala ovaj tekst.

³⁵ Cf. BERGMANN - ZANKER 1981.

Skulptura br. 1
ŽENSKI KIP BEZ GLAVE
AGRIPINA MLADA (?)

Datacija: kladijevsko razdoblje

Opis

Dimenzije: ukupna visina kipa: 162 cm; visina kipa: 160 cm

Stanje sačuvanosti: Ženski odjeveni kip isklesan zajedno s bazom od jednoga mramornog bloka. Nedostaje glava i dijelovi ruku, koji su bili odvojeno klesani. Sa strane vrata, koso prema desnom ramenu, odlomljen je komad mramora. Vidljiv je kružni žlijeb sa željeznim trnom za njegovo spajanje. Desna ruka je nepravilno odlomljena visoko u razini mišice gdje je ostatak dubokoga četvrtasta utora za spajanje s odlomljenim dijelom. Lijeva ruka je svijena u laktu i u visini gornjega dijela podlaktice odlomljena. Po sredini nepravilno odlomljene površine loma nalazi se dubok kružni žlijeb za spajanje s pripadajućim dijelom. Oštećenja i lom vidljivi su na donjoj desnoj strani kipa i bazi. Dio desne noge u sandali je većim dijelom pokriven draperijom i naknadno je ulomcima pete restauratorskim zahvatom spojen. Najveći ulomak, veličine 28 x 14 cm, spojen je na dijelu pete i gležnja. Nedostaje dio baze na prednjoj desnoj strani. Manja i krupnija oštećenja vidljiva su na cijelom kipu: prednjem dijelu tijela, posebice po izdignutim rubovima nabora odjeće. Odlomljeni su rubovi nabora plašta skupljenoga po širini tijela i prebačenoga preko lijeve ruke; dijelovi nabora koji dijagonalno padaju prema desnoj nozi; oštećena je dugmad tunike s rukavima na partiji desne mišice. Tragovi željeza vide se po odjeći u predjelu pupka i s unutrašnje strane stopala desne noge. Prsti nogu su, također, oštećeni: većim dijelom je razbijen drugi prst lijeve noge. Na desnoj stražnjoj strani, prema dnu, jedan manji ulomak s naznačenom odjećom je spojen. Baza je na stražnjoj strani sačuvana samo u manjem dijelu i to iza zabačene desne noge. Vertikalni nabori tunike završavaju i spajaju se sa rubom stražnje strane baze. Veličina, debljina i obrada baze upućuju na zaključak da je kip zajedno s bazom umetnut u drugi i veći postament.

Stav: Figura stoji težinom tijela oslonjena na lijevu nogu. Stopalo noge položeno je koso i dopire prstima noge do zaobljena ugla baze. Desna noga je svinuta u koljenu, a težina je prebačena na prste i dio stopala. Peta je dosta povišena i izdignuta od površine baze i ima potporanj. Ženski kip je prikazan u laganu pokretu nalijevo, jer položaj ruku i tijela to iskazuju. Glava, koja je bila isklesana posebno, također je bila okrenuta na lijevu stranu. Sačuvani dio desne

ruke upućuje na zaključak da je ruka bila podignuta iznad ramena, gdje je možda namještala ili pridržavala veo. Lijeva ruka je odmaknuta od tijela, svijena u laktu, a preko podlaktice je prebačena tkanina plašta. Ruka je bila ispružena prema naprijed, ali na žalost odlomljena od podlaktice.

Odjeća: Ženski kip je odjeven u višeslojnu odjeću koja se sastoji od tunike s rukavima, stole i pale. U najmanjoj količini vidljiva je tunika koja je prekrivena gornjim slojevima odjeće: stole i pale. Odjeća tunike vidljiva je oko vrata i ispod vrata u obliku «V» nabora. Način potpasivanja stole visoko iznad struka ističe grudi koje su uzdignute i razmaknute. Tako potpasana odjeća stvara preklopljen i obrnut nabor koji je ispod grudi izdignut. Između grudi teku uzdužni, a ispod grudi i po tijelu kipa vertikalni nabori. Odjeća je tijesno priljubljena uz tijelo tako da ističe trbuh i pupak. Raspored nabora na kipu je u skladu s pokretom tijela na lijevu stranu. Odjeća stole završava po polovici stopala, a ispod pale je vidljiva u gustim i vrlo izlijebljenim naborima. Po polovici lijeve noge, koja je ispružena, odjeća se u svome okrajku rastvara i čini jedan nabor omega oblika. Preko stole žena nosi palu, pravokutna oblika i bogato nabranu. U svojoj širini prebačena je preko ramena i stražnje strane tijela. Jedan veći okrajak tkanine pada preko desnoga ramena i desne stražnje strane na način da je vidljiv sprijeda. Pri svome završetku ima kićanku koja pridržava teški vertikalni snop nabora. Preko lijeve podlaktice prebačen je drugi skupljeni i nabrani snop tkanine koji dolazi ispod desnoga pazuha i prelazi u visini bokova u težak i vrlo nabran snop koji pri svom završetku ima kićanku. Ostali dio tkanine pada uzduž nogu stvarajući guste i dijagonalne nabore. Na rubovima pale može se uočiti *clavus* širine 1 cm, poput opšivene vrpce kojom je pravokutan oblik plašta bio optočen.

Najveći dio nabora na stražnjoj strani kipa pripada naborima plašta koji, zbog načina na koji je prebačen, stvara široke i istaknute U nabore. Oni započinju na leđima i u početku su gušći i istaknutiji. Spuštaju se sve do kraja plašta. Vertikalni snop tkanine plašta u jednom širokom potezu pada sa desne strane. Snop odjeće je naglašen shematiziranim naborima čiji su rubovi istaknuti urezivanjem. S prednje strane kipa taj snop odjeće pada u bogatijim i drukčije modeliranim naborima. Manji dio odjeće pri dnu kipa pripada naborima stole koja je istaknutije naglašena na lijevoj strani. Jedan dio odjeće koji se približava desnoj nozi, kao i onaj koji je odmaknut pokretom stopala, u cijelosti je neobrađen.

Obuća: Na nogama žena nosi sandale s kožnim remenom, tipa *soleae*, *sandalia*.³⁶ Potplat je izrađen na način da slijedi oblik stopala i visoko je izdignut od površine baze. Remen se iskazuje kao duga vrpca, križno modelirana, čiji

³⁶ GOLDMAN 2001: str. 105-111.

je kraći i srednji dio pričvršćen za potplat između velikoga i drugoga nožnog prsta. Na tome križanju vidljiv je ukras srcolika oblika. Lijeva noga u sandali stoji oslonjena na površini baze, a po polovici je pokrivena odjećom čiji nabori široko padaju po nozi. Desna noga je zabačena straga, a s obzirom na oslonac, vidljivi su samo prsti s dijelom remena sandale.

Ženski kip broj 1 jedini u cijeloj seriji nosi navedeni tip obuće. Rimski tip sandala s remenjem izrađivan je u više varijanata. Razlike postoje u obliku i veličini potplata, kao i u širini i modeliranju samoga remenja. Sandale su izrađivane od različitih materijala: kože, drva, pamučne tkanine i slično, i u rimsko doba su izrađivane diljem Carstva.³⁷

Vertikalno mjerenje:

Udaljenost od površine plinte do l. ramena: 156 cm
 Udaljenost od površine plinte do d. ramena: 158 cm
 Udaljenost od površine plinte do l. bradavice: 142 cm
 Udaljenost od površine plinte do d. bradavice: 141 cm
 Udaljenost od površine plinte do pupka: 112 cm
 Udaljenost od površine plinte do l. koljena: 55 cm
 Udaljenost od površine plinte do d. koljena: 52 cm
 Udaljenost od površine plinte do izlomljenog dijela l. ruke: 113 cm
 Udaljenost od površine plinte do izlomljenog dijela d. ruke: 138 cm

Linearno mjerenje:

Udaljenost od pupka do l. bradavice: 33 cm
 Udaljenost od pupka do d. bradavice: 31 cm
 Razmak između l. i d. bradavice: 28 cm
 Udaljenost od l. koljena do l. bradavice: 87 cm
 Udaljenost od d. koljena do d. bradavice: 91 cm

Ostale dimenzije:

Debljina na stražnjoj strani (max.): 36 cm
 Debljina kipa na l. strani (max.): 32,5 cm
 Debljina kipa na d. strani (max.): 32 cm
 širina kipa (max.): 70 cm

Plinta:

širina prednje strane: 52 cm
 dubina l. strane: 32 cm
 dubina d. strane: 25 cm
 debljina prednje strane: 4-1 cm
 debljina l. strane: 5 cm
 debljina d. strane: 1 cm

³⁷ Id., str. 107.

Ulomak lijevoga dijela ženske glave
(skulptura br. 1)
AGRIPINA MLAĐA (?)

Datacija: klaudivevsko razdoblje

Dimenzije: širina ulomka (max.): 20 cm; visina ulomka (max.): 20 cm;

Opis: Dva ulomka se u potpunosti priljubljuju i spajaju po crti loma. Glava žene je zasječena po polovici prednjega dijela lica na način da je sačuvana samo njegova lijeva strana: dio čela, lijevo oko i lijevi kut usta. Iako je lice fragmentarno sačuvano, može se zaključiti da pripada mladoj i lijepoj ženskoj osobi. Čelo je nisko i meko modelirano. Linija obrve jedva se raspoznaje, ali slijedi oblik oka. Gornji očni kapak je izdignut i naglašen. Nešto je deblji po sredini te se stanjuje prema kraju. Donji kapak je urezan i ujednačeno povišen. Bjeloočnica je blago izdignuta i zaglađena. Lice je glatko i polirane površine.

Kosa je iznad čela valovita i podijeljena po sredini. Uz samu liniju valovite kose teče niz od sedam tankih uvojaka oblikovanih u polukružiće. Ti kružići od tankih pramenova kose aranžirani su na način da su umetnuti ispod izdignutoga dijela valovite kose. Uz rub lijeve sljepoočnice nižu se tri takva kružića, jedan ispod drugoga. Ispred uha se njihov raspored mijenja; tu je modeliran jedan veći i jedan manji kružić, te iznad uha još jedan. Izmjena valovitih pramenova kose je ritmički usklađena po sačuvanom lijevom ulomku glave. Kosa je valovito počesljana iznad čela, dok je po ostalom dijelu glave priljubljena i shematiziranije tretirana. Taj dio frizure nije valovito počesljan već su pramenovi obliji i tanji te priliježu uz lubanju.

(M. K.)

Tehnika

Veličina: u prirodnoj veličini, visine približno 6 rimskih stopa, uključujući glavu

Lik u draperiji: Originalni blok bio je visok 1,62 m, širok 0,70 m i vjerojatno dubok (od prednje do stražnje strane) samo 0,36 m (0,40 m³, 1,2 t). Lik je smješten dijagonalno, kako bi se dobila najveća moguća širina, a koliko je blok bio uzak vidi se jedino odostraga gdje je lik izrađen gotovo kao plitak reljef i dodana su dva dijela, jedan kao peta desnoga stopala (pričvršćena okruglim klinom Ø 0,5 cm dugim 3,2 cm), a drugi kao nabori stole pokraj nje

(bez klina). Sužavanje plinte (vidi dolje) ukazuje na to da je lik bio isplaniran i isklesan prema kvadratu bloka – lijevo rame i linija vrata stoje vodoravno, draperija s desne strane visi okomito – a prava poza prilagođena je kad je statua postavljena na svoje mjesto.

Površina prednje strane lika veoma je istrošena i izgubila je mnogo detalja, ali vidi se da je izradbi poklonjeno mnogo pažnje (primjerice, na naborima stole na prsima, čija je tanka linija urezana paralelno s rubovima, te u oblikovanju ukrasnih kutnih utega (kićanka) u naborima pale koja pada s desnoga i lijevoga ramena. Vrpca (*clavus*) uz rub pale izrađena je plosnatim dlijetom širine 0,7-1,0 cm i vjerojatno je bila obojena. Nožni prsti razdvojeni su svrdlom promjera 0,2 cm, a rub stole podrezan je prema plinti nizom rupica načinjenih svrdlom promjera 0,4-0,5 cm. Svrdla (0,5 i 0,3 cm) su također upotrijebljena za izradbu nekih sekundarnih udubina na naborima pale kao i za veće kanale između nabora stole. Još nije utvrđeno kako su nastale mrlje od željeza na draperiji ispod pupka te u naborima s lijeve strane kipa.

Na stražnjoj strani nabori su ostavljeni onako kako su isklesani širokim ravnim dlijetom (širine 1,5 cm) kojim je rađeno izravno preko označenih točaka, bez završne obradbe. Udubine su izrađene čvrstim križnim plosnatim dlijetima širine 0,5 cm, čiji se tragovi jasno vide u jednome od kanala na lijevoj strani.

Plinta: Gornja površina između stopala obrađena je širokim, pomalo zaobljenim dlijetom, a kroz njegove tragove još se vide okomiti potezi šiljastoga dlijeta (tzv. špice). Vanjski rubovi glatko su obrađeni. S prednje strane su okomiti, a na stražnjoj i na bočnim stranama su potklesani. Na donjoj strani, u stražnjemu dijelu, vide se ostaci površine rezane pilom, ali ona je obrađena šiljastim i zupčastim dlijetom (5 zubaca/2,2 cm) ispod lijevoga stopala. Debljina plinte naglo se smanjuje od 4 cm lijevo od lika do 1,5 cm na desnoj strani i morala je stajati u većemu temeljnom bloku kako bi se kip postavio u ispravan položaj, s pupkom okomito iznad lijevoga nožnoga palca.

Glava: Rupa u obliku srca unutar ovratnika tunike široka je 18 cm, dugačka 16 cm (od prednje do stražnje strane), a duboka je najviše 9 cm. Na lijevome ramenu, te oko stražnjega ruba rupe za spoj, površina je ravna i obrađena finim zupčastim dlijetom (5 zubaca/1,2 cm) na mjestu na kojemu se nabori vela, koji su vjerojatno isklesani zajedno s glavom, spajaju s tijelom (vidi i 7 i 2).

Desna ruka: Na desnome ramenu nalazi se plitka rupa u obliku klina, duboka 17,5 cm, a široka 11 cm na vanjskome rubu gdje prelazi na postranični i stražnji dio bloka. Rupa se sužava do 6 cm na unutrašnjem rubu. Iz kvadratne

rupe u sredini (2 x 2 cm) izvađen je željezni klin dimenzija 1 x 1 cm, dug 3,7 cm. Okolna površina spoja lagano je obrađena zupčastim dljetom (6 zubaca/2 cm), a okomite plohe rupe glatko su isklesane plosnatim dljetom. Ispod vanjskoga ruba rupe nalaze se ostaci ovalne površine, grubo obrađene šiljastim dljetom, kako bi se tu spojila desna ruka nešto ispod ramena, gdje se rukav tunike pojavljuje ispod nabora pale. Ravnina spoja je okomita, postavljena samo 0,5 cm u kamen, a u njegovu središtu nalazi se rupa za klin pravokutna presjeka (klin nedostaje), visine 2 cm, širine 1,2 cm i dubine 5,8 cm. Vidljivo je da je rupa za klin napravljena bušenjem dviju rupa, jedne iznad druge, a postavljena je vodoravno. Ovo, zajedno s rupom za klin koja se nalazi iznad, upućuje na to da je desna ruka bila podignuta i savijena preko desnoga ramena, najvjerojatnije prikazujući čin povlačenja vela preko glave.

Lijeva ruka: Spoj je jako oštećen, ali ostaci plitkoga zaobljena utora dubine 1,5 cm unutar nabora pale, povezuju se s okruglim željeznim klinom (Ø 1 cm), dužine 5,1 cm. Njegov položaj u tijelu ukazuje na to da je ruka bila blago podignuta prema gore.

Rasprava: Premda se skulptura razlikuje po veličini, obući i položaju desne ruke od skulptura 2 i 6 koje su joj najbližnje i mogla je biti proizvedena u nekoj drugoj radionici, vjerojatno je nastala u isto doba. Način na koji je lik smješten u blok i oblik plinte veoma su slični kipu br. 6, a imaju i drugih zajedničkih tehničkih obilježja.

Portret Agripine Starije/Mlađe: Površine lica i vrata meko su zaglađene abrazivima, kosa je jasno modelirana plosnatim dljetima, i to alatkama širine 0,5-0,6 cm, što se najbolje vidi na tjemenu. Okrugle kovrče oko čela u sredini imaju rupu napravljenu svrdlom promjera 0,3 cm. U nekim slučajevima svrdlo je upotrijebljeno dva puta kako bi se rupa proširila. U valovitoj kosi iznad čela svaki drugi/treći pramen produbljen je kanalom napravljenim bušenjem niza okomitih rupa istim svrdlom. Oko je u potpunosti oblikovano plosnatim dljetom, a očna jabučica nešto je plosnatija na mjestu na kojem su rožnica i zjenica bile obojene.

(A. C.)

Ikonografija

Ova skulptura, odjevena je na sličan način kao kip br. 2, s iznimkom kako je prikazana pala, ona djelomično pada okomito s desnoga ramena; razlika je

i to što na nogama ne nosi calcei muliebres nego sandale. Prema svojoj nam se kakvoći, nesumnjivo čini inferiornija u odnosu na br. 2 i naravno, još više, u odnosu na br. 6.

Iz razloga koje smo prethodno objasnili, skloni smo mišljenju da se radi o Agripini Mladoj. Na prvome mjestu, stil i tehnika njezine izradbe dobro se uklapaju u Klaudijevo razdoblje; potom činjenica da se nalazi s Augustove desne strane. Konačno, bitno je i da je nađen jedan dio portreta, koji bi možda mogao pripadati ovome kipu, sudeći po materijalu (pentelički mramor), po dimenzijama i isto tako po frizuri, iako moramo priznati kako nemamo nikakav element koji bi ih mogao povezivati, stoga je jednako moguće da je pripadao nekome drugome, nama nepoznatom, tijelu.

Tip frizure Klaudijeve nećakinje i supruge³⁸ sačuvan je u dijelovima, pa tako nije isključeno da je pripadao drugim princezama, kao na primjer Livili, Juliji Livili ili Druzili,³⁹ ali bi u tom slučaju morali zaključiti da nedostaje još koji kip tijela odraslih osoba koja se nisu sačuvala do danas; mogućnost je to koja nam se čini malo vjerojatnom imajući u vidu skupinu s desne Augustove strane (br. 13) i na južnome podnožju.

Zbog svega toga, kontekst i raspored koji smo predložili, navode nas na mišljenje da se radi o liku Agripine Mlade. Osim nje, koja bi to druga Kaligulina sestra mogla biti postavljena s desne Augustove strane?

Obratimo pozornost na portret. Radi se o lijevoj polovici lica, perpendikularno slomljenoga po liniji nosa od kojega nije ništa ostalo; vidi se krajnji dio spoja usnica, za razliku od donje čeljusti koja je potpuno izgubljena. Obrve su fino istaknute; oko, sa suznjačama i kopcima koji su dobro razmjerni.

Uši se ne vide od kose koja se, podijeljena razdjeljkom na sredini glave, valovito spušta i vrlo je dobre izradbe, uravnotežena reljefa i pažljive igre svjetlosti; lice je uokvireno nizom malih uvojaka u obliku puževa s rupicom u sredini, koja je izvedena pomoću svrdla za trepanaciju. Na stražnjemu dijelu

³⁸ BOSCHUNG 1993b: str. 73; HAHN 1994: str. 186-207; TRILLMICH 1982: str. 112. Vidjeti bilješku br. 40.

³⁹ BOSCHUNG 1993b: str. 63-64 i 68-69; ID. 2002: str. 86, br. 25.6 (Caere) i str. 26, br. 2.8 (Velesia); FUCHS 1990; HAHN 1994: str. 126-129 (Livilla), str. 151-168 (Druzila); QUEYREL 1993, za probleme identificiranja različitih princeza; ROSE 1997: str. 68-69; WOOD 1995.

kosa je skupljena na zatiljku, a uz vrat vise mekani uvojci. Taj način češljanja vrlo je sličan onome koji se može vidjeti na glavi iz Cirene za koju je R. Tansini ustvrdio da se ne radi o portretu Agripine Starije, a za koju S. Wood vjeruje da pripada Druzili. Isto se tako može usporediti s frizurama drugih portreta koje ta ista autorica identificira kao Agripinu Mlađu.⁴⁰

Opisani niz karakteristika, uz druge elemente koje imamo u vidu, navodi nas na uvjerenje da se vjerojatno radi o Agripini Mlađoj. Detaljnim proučavanjem njezinih portreta bavili su se ne samo W. Trillmich⁴¹ i S. Wood⁴² nego i drugi znameniti znanstvenici;⁴³ K. Fittschen i P. Zanker⁴⁴ uspješno su sintetizirali ovu tipologiju.

(I. R.)

Skulptura br. 7
MUŠKI KIP BEZ GLAVE
AGRIPA ?

Datacija: Augustovo doba (oko 10. g. pr. Kr.)

Opis

Dimenzije: ukupna visina: 184 cm; visina kipa: 180,5 cm;

Stanje sačuvanosti: Muški kip odjeven u toga odjeću. Nedostaje glava s *capite velato* i dijelovi ruku koji su bili odvojeno klesani; desna ruka je odlomljena u laktu, a lijeva u zapešću; razbijeni su prsti desne i lijeve noge; lijevo stopalo je puklo zajedno s bazom. U desnoj ruci vidi se dubok kružni utor, a u lijevoj ostatak željeznoga trna. Mjestimična oštećenja vidljiva su po toga odjeći: rubovi nabora sinusa i umba su odlomljeni, a manja i krupnija rupičasta oštećenja prisutna su po cijelome kipu. Baza je nepravilna oblika,

⁴⁰ TANSINI 1995: str. 94, figs. 48-49; WOOD 1995: str. 473, figs. 20-21. Uočljiva je sličnost između toga tipa frizure i frizure portreta iz Rhode Island, iz British Museuma, s kamejom iz Cabinet des Médaillesa i iz dvorca Fasanerica u Fuldi (WOOD 1995: str. 464-470); Za ovaj portret vidjeti, von HEINTZE 1968: str. 32, br. 22; ROSE 1997: str. 70 i ilustr. 54; TRILLMICH 1983.

⁴¹ TRILLMICH 1974, 1982, i 1983.

⁴² WOOD 1995: str. 464-473.

⁴³ DUMONT 1989; FUCHS 1938; LIPPOLD 1956: str. 4-5, br. 5, ilustr. 4.

⁴⁴ FITTSCHEN - ZANKER 1983: str. 6-7.

necjelovita i pukla je u tri dijela. Desni ugao je odlomljen, i mjestimično lijeva prednja strana. Jedan ulomak (27 x 7 x 4 cm) naknadno je spojen po sredini njezine prednje strane, a drugi (14,5 x 4 x 2 cm) na stražnji ugao s desne strane.

Stav: Kip je težinom tijela oslonjen na lijevu nogu koja je položena koso u odnosu na potporanj. Desna noga je svinuta u koljenu i lagano odmaknuta straga, a stopalo noge je ispruženo. Takav položaj nogu uvjetovao je neznatan zaokret tijela nadesno. Lijeva ruka je priljubljena uz tijelo i od podlaktice odmaknuta i ispružena. Desna ruka je bila odmaknuta od tijela. Lijevi ugao baze zauzima potporanj u obliku debla koji se blago sužava prema vrhu. U prednjem dijelu je deblo prikazano s godovima u obliku koncentričnih prstenova dok je na stražnjem dijelu, većim dijelom, ostalo neobrađeno.

Odjeća: Kip je odjeven u tuniku sa rukavima i togu. Ispod vrata i po prsima nabori odjeće su trokutasta i nepravilna oblika. Dio nakupljene tkanine prema desnoj ruci ima vertikalno uparane i duboko izlijebljene nabore. Desni rukav je priljubljen i ima samo shematizirano naznačene nabore. Gornji dio odjeće je toga, čiji je jedan dio bio prebačen preko glave (*capite velato*). Tragovi prebacivanja dijela tkanine preko stražnjega dijela glave jasno se mogu vidjeti iznad desnoga ramena i na leđima, kao i po načinu oblikovanja otvora za umetanje glave-portreta. Povlačenjem tkanine prema glavi izdužuje se i skraćuje umbo, a tkanina gomila na lijevome ramenu. Sinus je olabavljen i spušta se u nizu širokih i visoko izdignutih nabora sve do polovice desnoga bedra. Takav oblik sinusa je karakterističan za rimsku kiparsku umjetnost Augustova razdoblja.⁴⁵ Nakon toga dolazi do njegove transformacije te poprima sve dulji i izduljeniji oblik. Sinus toge oblikuje zaobljene, ali oštre nabore. Bridovi su izdignuti i uleknuti. Taj dio odjeće je najplastičnije izrađen. Ostali dio tkanine prebačen je preko lijevoga ramena i na stražnjoj strani kipa vidljiv u širokome i vertikalnom naboru. Balteus je vidljiv ispod desne ruke i izrazito je kratak. Umbo je preklopljen i kratkoga U oblika. Ostali dio toga odjeće prekriva lijevo rame i ruku i u gustim naborima pada preko podlaktice. Uzduž lijevoga bedra i nogu javljaju se dijagonalno raspoređeni nabori koji završavaju ispred desnoga koljena.

⁴⁵ GOETTE 1990: str. 29-30, Tab. 5.2; 5.5.

Stražnja strana kipa izrađena je shematiziranim naborima odjeće koji u najvećem dijelu teku dijagonalno po tijelu. Nabori su iznimno široki i plitki te prate položaj i kretnju tijela. Jedan veći dio tkanine prebačen je preko lijevoga ramena i u vertikalnom snopu pada sve do polovice potporna.

Obuća: Na nogama je kožna obuća koja je u prednjem dijelu uništena. To je kožna cipela koja na prednjoj strani ima dva široka remena koji se preklapaju. Vezuje se kožnim remenom u čvor čiji krajevi padaju s jedne i sa druge strane. Taj tip obuće nosio se uz toga odjeću, a poznat je kao *calceus patricius*.⁴⁶

Vertikalno mjerenje:

Udaljenost od površine plinte do l. ramena: 180 cm

Udaljenost od površine plinte do d. ramena: 172 cm

Udaljenost od površine plinte do d. koljena: 58,5 cm

Udaljenost od površine plinte do izlomljenog dijela l. ruke: 117 cm

Udaljenost od površine plinte do izlomljenog dijela d. ruke: 137 cm

Linearno mjerenje:

Dužina l. stopala: 31 cm

Dužina d. stopala: 22,5 cm

Ostale dimenzije:

Debljina na stražnjoj strani (max.): 44 cm

Debljina kipa na l. strani (max.): 40 cm

Debljina kipa na d. strani (max.): 29 cm

širina kipa (max.): 81 cm

Plinta:

širina prednje strane: 53,5 cm

širina stražnje strane: 55,5 cm

dubina l. strane: 43 cm

dubina d. strane: 24 cm

debljina l. strane: 5 cm

debljina d. strane: 3 cm

debljina na prednjoj l. strani: 5 cm

debljina na prednjoj d. strani: 4 cm

debljina na stražnjoj strani: 2,5 cm

(M. K.)

⁴⁶ ID. 1988: str. 451, fig. 35a.

Tehnika

Veličina: nadnaravna, vjerojatno 7 rimskih stopa, uključujući glavu. Veličina stopala: 31 cm.

Lik u draperiji: Neobrađeni blok bio je visok 1,84 m, širok više od 0,81 m, a dubok 0,44 m (0,65 m³, težio je 1,9 t). Kipari su jedva uspjeli dobiti željenu visinu lika iz toga kamenoga komada riskirajući da plinta bude tanka poput hostije (uz desno stopalo tanja je od 1 cm). Položaj tijela licem okrenutim prema naprijed stavlja umbo, desno koljeno i prednju stranu plinte u istu okomitu plohu, a vjerojatno je kip najprije klesan s prednje i sa desne strane. Plinta je vjerojatno bila postavljena u veći blok prije nego što su isklesana stopala te prije nego što su izbušene rupe koje ih razdvajaju i donji kraj nabora toge. Nema znakova da su se pri radu rabila zupčasta dlijeta (samo u pripremi površina spojeva na plinti te za glavu, vidi dolje). To upućuje na mogućnost, iako mramor nije pentelički, da su skulpturu isklesali kipari koji su se obrazovali u Ateni, gdje je ovakva praksa bila uobičajena.⁴⁷

Površine su završno obrađene na različite načine. Na osloncu u obliku panja dugačke su brazde napravljene blago zaobljenim plosnatim dlijetom širine 1,1 cm te su vjerojatno trebale predstavljati grubu koru drveta. Na prednjoj strani toge sve je fino obrađeno, a rubovi odjeće istaknuti su pomoću obloga dlijeta i potom glatko ostrugani kako bi se uklonili svi tragovi upotrijebljenih alata. Neki od tih nabora možda su izrađeni pomoću svrdla, a rupe od svrdla promjera 0,3-0,4 cm vide se u naborima ispod lijeve ruke. No, mnogi nabori mogli su biti napravljeni čvrstim oštrim zaobljenim dlijetom iste širine. Na stražnjoj strani nabori su jednostavniji i plosnatiji. Njihovi širi oblici izrađeni su plosnatim dlijetima širine 1,5-1,6 cm, oštriji kutovi i udubine napravljeni su dlijetom 0,5-0,6 cm, a potom je uslijedila dorada turpijama i abrazivima.

Plinta: Čizme su pažljivo obrađene turpijom i ostrugane do finoga glatkoga sloja, remeni su izbrušeni u četirima paralelnim potezima plosnatim dlijetom širine 1,1 cm, a vezice imaju nabrane rubove. Površina oko njih uglađena je plosnatim dlijetom koje se izravno nastavlja na rad šiljastim dlijetom. Vanjski rubovi plinte koji se sužavaju oblikovani su za postavljanje plinte u udubinu većega temeljnoga bloka uporabom zupčastoga dlijeta (4 zupca /1,5 cm).

Glava: Pričvršćena je spojem koji se sastoji od rupe i klina, a smješten je unutar ovratnika tunike, u kombinaciji sa spojem između gornjega ruba bloka

⁴⁷ CLARIDGE 1985: str. 113-25.

iz kojega je izrađeno tijelo i vela, čiji je nastavak morao biti isklesan zajedno s glavom. Rupa je gotovo kružna, promjera 22 cm i plitkoga okrugla profila dubine 9 cm. Gotovo vodoravan spoj koji je stepeničast na stražnjoj i bočnim stranama uklonio je potrebu za klinom. Spojne površine obrađene su zupčastim dlijetom (4 zupca/1,2 cm), a vanjski rub uglađen je plosnatim dlijetima i abrazivima.

Desna ruka: Dodana je od iznad lakta i pričvršćena spojem koji se sastoji od rupe i klina, koji je lagano nagnut prema dolje. Spoj se nalazi u plitku utoru (dubine 3 cm) isklesanome na kraju rukava tunike. U sredini spoja je rupa za klin koji treba umetnuti vodoravno. Klin je dug 6,5 cm, presjeka 2 x 2 cm, okrenut dijagonalno. Ruka je vjerojatno bila savijena u laktu i okrenuta prema van. Možda je nosila ili nudila jelo.

Lijeva ruka: Dodana je od zapešća, odakle se pruža ispod nabora toge preko lijeve podlaktice. Nabori toge su potklesani u obliku poluutora dubine 3,5 cm. Sam spoj bio je uobičajen sa željeznim klinom u sredini, premda nešto grublje napravljen. Rupa za njega ima promjer 1,3 cm. Klin je uklonjen tijekom konzervacije, a potom vraćen. Ima promjer 0,7 cm, a dug je 4,2 cm. Učvršćen je vapnom i kazeinom.

Rasprava: Drukčija vrsta mramora upotrijebljena za izradbu ove statue izdvaja je od ostalih po izgledu i kvaliteti završne obradbe površine, ali je po ostalim obilježjima blisko povezana sa skulpturom br. 2. Nije riječ samo o veličini već i o klesarskoj tehnici te raznim drugim karakteristikama (plinta, oblikovanje leđa, nabrani rubovi tkanine), pa bi ovaj kip mogao pripadati istom širem razdoblju, a možda je izrađen i u istoj radionici.

(A. C.)

Ikonografija

Prema mjestu na kojemu je nađena, ova je skulptura vjerojatno bila smještena na južnome bočnom postolju Augusteuma, pokraj skulpture koju predlažemo identificirati kao Juliju [br. 5].

Oblik toge je u skladu s modelima iz Augustova vremena, vrlo kratka sinusa, s lacinijama i malim umbom na balteusu koji se dijagonalno križa⁴⁸ slične

⁴⁸ DELLA SORTE BRUMAT 1989: str. 294-29; GOETTE 1990: str. 29-30; LINFERT 1976:

primjere, unutar Hispanije, nalazimo u kazalištu Tarraco (Tarragona), u forumu Emporiae (Empúries) i u Asidu (Medina Sidonia).⁴⁹ S druge strane, njezina obuća odgovara patricijima (*calceus patricius*).

Imajući u vidu sve te elemente, vjerujemo da bi bilo logično smatrati kako se radi o Agripinu liku, koji se često pojavljuje u ciklusima kipova iz Augustova vremena;⁵⁰ istaknuli bismo skupinu Lucus Feroniae u kojoj je kip, za koji se smatra da predstavlja Agripu, koji nosi *calcei patricii* odjeven u togu sličnu onoj iz Narone, iako joj je umbo nešto širi.⁵¹

(I. R.)

Skulptura br. 2
ŽENSKI KIP BEZ GLAVE
AGRIPINA STARIJA (?)

Datacija: klaudijevesko razdoblje

Opis

Dimenzije: ukupna visina: 175,1 cm; visina kipa: 169 cm

Stanje sačuvanosti: Kip isklesan zajedno s bazom od jednoga mramornog bloka. Nedostaje glava i dijelovi ruku koji su bili odvojeno klesani. Odlomljen je dio desnoga ramena i manji dio leđa. Jedan manji ulomak desnoga ramena s tragovima naramenice stole naknadno spojen. Desna ruka je razbijena u gornjem dijelu, po polovici mišice. Površina loma je nepravilna, a po njezinoj

str. 38-40, fig. 49-51 za veliku skulpturu togata capite velato iz Magnezije, kojem nedostaje sinus ali ima balteus i umbo, koji datira, prema ovom autoru, iza prve polovine I. st. pr. Kr.; KREIKENBOM 1992: str. 144, br. II, 12 uz vrlo dobar opis izgleda toge u vrijeme prelaska s Republike na Carstvo.

⁴⁹ KOPPEL 1985: str. 15-16, br. 4, ilustr. 4, s dodatnim usporednicama među kojima ističemo reljefe Ara Pacis i reljef iz villa Doria Pamphili, koji, prema H. G. Frenz i P. Zanker, datira iz Augustova vremena (ibidem, str. 16, n. 6); GOETTE 1990: str. 29, n. 122, ilustr. 5, 2-3. Vidjeti također GARRIGUET 2001: str. 51-52, br. 71, ilustr. XXI, 2.

⁵⁰ BALTY 1988: str. 39-42; ROMEO 1998: str. 80-84. Bolje misliti na Agripu nego na guvernere Dolabelu, koji ne pripada carskoj obitelji, iako je Dolabela intervenirao izravno u Augusteumu iz Narone nakon Augustove smrti (vidjeti MARIN 2001: str. 98).

⁵¹ BOSCHUNG 2002: str. 35, br. 3.2 i str. 38 gdje predlaže datirati ovaj kip u kasnorepublikansko vrijeme. SGUBINI MORETTI 1982-1984: str. 91-95.

sredini vidljiv je četvrtast utor. Naknadno su spojena četiri ulomka s ostacima draperije, a pripadaju stražnjoj strani kipa, tj. partiji ispod vrata. Lijeva ruka je odmaknuta te ispružena od podlaktice u prostor i odlomljena po njezinoj polovici. Po sredini loma vidljiv je željezni trn za spajanje.

Manja oštećenja vide se po rubovima nabora odjeće, posebice na prednjem dijelu kipa, gdje su nabori odjeće gušći i raspoređeni u različitim smjerovima. Oštećenja su vidljiva uokolo vrata i ispod vrata na naboru tunike, kao i na rukavima. Preklopljeni nabor ispod prsiju, također, pokazuje oštećenja. Uz unutrašnju stranu stopala lijeve noge, a u većoj količini uzduž lijevoga bedra pružaju se ostaci boje po plaštu. Tragovi boje vide se i na snopu tkanine plašta koji vertikalno pada uzduž lijeve strane tijela. Prevladavaju nijanse žućkaste, a u većoj količini one crvenkastosmeđe boje.

Baza je četvrtasta oblika i u manjem dijelu, na prednjoj strani u lijevom uglu, odlomljena. Njezina površina je glatko obrađena. Na desnoj prednjoj strani je nešto tanja u odnosu na lijevu stranu.

Stav: Ženski odjeveni kip prikazan u vrlo skladnoj ravnoteži pokreta i iznimno visoke likovno-umjetničke kreacije. Figura težinom tijela stoji oslonjena na lijevu nogu koja je lagano zakošena. Desna je odmaknuta, svijena u koljenu i zabačena prema straga. Zamah gornjega dijela tijela je u živahnu pokretu prema lijevoj strani. Desna ruka je bila odmaknuta od tijela i vjerojatno je držala neki atribut u ruci. Lijeva ruka je odmaknuta od tijela, svijena u laktu i s podlakticom zalazi u prostor. Taj živahan i poletan kontrapost slijedi kvalitetna izrada višeslojne odjeće koju žena nosi s iznimnom lakoćom.

Odjeća: Ženski kip je odjeven u slojevitu odjeću, sastavljenu od tunike s rukavima, stole i palle. Donju odjeću čini tunika s rukavima koja je najmanje vidljiva jer je prekrivena gornjim slojevima odjeće. Dio tunike vidljiv je ispod vrata i prsiju, a čine ga uparani i široki «V» nabori koji se pri dnu suzuju. Na desnoj ruci vidljiv je dio zakopčanoga rukava tunike zvane *calasis*. Zbog odlomljenoga dijela desnoga i prekrivenoga lijevoga ramena nije sačuvana *instita* stole koja je bila prišivena na njezinu gornjem rubu. Međutim, na temelju plitkih i gustih nabora ispod ramena, sasvim se jasno daje zaključiti da je bila izrađena visoko na ramenima. Na taj način široka tkanina stole visi s instite na ramenima stvarajući u predjelu grudi široke i duboke «V» nabore. Grudi su istaknute i razmaknute. Stola je visoko potpasana ispod grudi, stvarajući veći preklopljeni nabor, koji zbog tijela u pokretu stvara niz nabora nepravilna omega oblika. Po tijelu kipa teku vertikalni nabori koji se povijaju nalijevo, dok je ostali dio tkanine priljubljen uz tijelo. Stola u donjem dijelu završava vrlo finim i gustim naborima po površini baze. Nabori su gusto raspoređeni i izlijebljeni, te se lepezasto rastvaraju preko polovice jedne i druge noge.

Glava žene je bila prekrivena dijelom plašta, što se daje zaključiti na temelju izrade stražnjega i leđnog dijela kipa. Naime, ispod potiljka i dijela lijevoga ramena nabori plašta penju se prema gore, gdje su se nastavljali prema stražnjem dijelu glave. Na taj način dio tkanine pale ne pada po desnoj ruci, već se podvlači ispod ruke. U široko omotanome snopu taj se dio prebacuje preko lijeve podlaktice. Na njegovome dijelu visi kičanka koja drži taj teški dio odjeće pri hodanju. Uzduž lijeve strane tijela spajaju se oba kraja pale, a prikazani su u jednomu širokome i bogatome slapu nabora koji su vrlo komplicirano klesani. Nabori mijenjaju smjer, duboko su uparani i nepravilne forme i stvaraju snažan efekt svjetla i sjene. Upravo zbog takva načina prikazivanja, u najdublje klesanim partijama, sačuvani su jasni tragovi boje. Veća količina boje prisutna je na tkanini pale koja pada uzduž cijeloga lijevoga bedra. To potvrđuje činjenicu da je pala bila crvene boje i da je bila optočena purpurnim *clavus*.⁵² Clavus je vrpca širine 1 cm koja se može uočiti na okrajku pale, slično kao i kod skulpture br. 1.

Najveći dio odjeće na stražnjemu dijelu kipa pripada pali ili plaštu s kojim je tijelo kipa prekriveno. Nabori su široki i plitki, dijagonalno raspoređeni od lijevoga ramena prema desnoj nozi. Rubovi nabora su obli i debeli pa se ističu na poledini. Na stražnjoj strani desne ruke teku vertikalni nabori koji priliježu uz ruku stvarajući oble nabore. Pokret desne noge prema straga uvjetuje gušće nabore koji se penju prema lijevoj ruci u kojoj žena drži veći slap odjeće plašta.

Obuća: Žena na nogama nosi cipele od tanke i glatke kože, *calcei muliebres*. Cipele imaju zašiljene vrhove. Taj tip obuće nosile su žene odjevene u stolu i palu.⁵³

Vertikalno mjerenje:

Udaljenost od površine plinte do l. ramena: 166 cm

Udaljenost od površine plinte do d. ramena: 168,5 cm

Udaljenost od površine plinte do l. bradavice: 147,5 cm

Udaljenost od površine plinte do d. bradavice: 148 cm

Udaljenost od površine plinte do pupka: 116 cm

Udaljenost od površine plinte do l. koljena: 52 cm

Udaljenost od površine plinte do d. koljena: 48 cm

Udaljenost od površine plinte do izlomljenog dijela l. ruke: 114 cm

Udaljenost od površine plinte do izlomljenog dijela d. ruke: 134 cm

Linearno mjerenje:

Udaljenost od pupka do l. bradavice: 33,5 cm

⁵² SCHOLZ 1992: str. 30.

⁵³ ID, str. 103.

Udaljenost od pupka do d. bradavice: 33,5 cm
Razmak između l. i d. bradavice: 25 cm
Udaljenost od l. koljena do l. bradavice: 94,5 cm
Udaljenost od d. koljena do d. bradavice: 100 cm

Ostale dimenzije:

Debljina na stražnjoj strani (max.): 46 cm
Debljina kipa na l. strani (max.): 37,5 cm
Debljina kipa na d. strani (max.): 39 cm
širina kipa (max.): 81 cm

Plinta:

širina prednje strane: 73,5 cm
širina stražnje strane: 72 cm
dubina l. strane: 41 cm
dubina d. strane: 44 cm
debljina l. strane: 8 cm
debljina d. strane: 5,5 cm
debljina prednje strane: 9-6 cm
debljina stražnje strane: 6,5-7,5 cm

(M. K.)

Tehnika

Veličina: vidljivo nadnaravna, visine približno 6½ rimskih stopa, uključujući glavu

Lik u draperiji: Neobrađeni blok bio je visok 1,76 m, širok 0,81 m te dubok 0,46 m = 0,65 m³ (1,9 t). Plan statue vrlo je sličan kipu br. 6, osim što je položaj tijela malo više frontalan, a pala je podignuta preko glave. I nabori draperije na lijevoj strani su složeniji, dok je kretnja desne ruke mogla biti drukčija. Draperija je ambiciozno izrađena, osobito uvijeni nabori koji padaju niz lijevi bok, i brižljivo je završno obrađena uporabom plosnatih i oblih dljeteta te abraziva. Ispod nabora stole na prsima, koji podsjećaju na slovo omega, mogu se naći tragovi tankoga svrdla (0,3-0,4 cm) te vrlo tankih plosnatih dljeteta (0,4-0,6 cm). Vrpca (*clavus*) uz rub pale izrađena je pomoću blago zaobljena dljeteta širine 0,6 cm. Nabori na stražnjoj strani kipa vrlo su slični naborima na stražnjoj strani skulpture br. 7 po stupnju oblikovanja i završne obradbe: širokim plosnatim dljetom obrađivani su izravno nakon rada šiljastim dljetima, nema naznaka da je upotrijebljeno zupčasto dljeteto, a potom je tu i tamo površina zaglađena pomoću abraziva.

Plinta: Gornja površina plinte oko stopala glatko je obrađena širokim plosnatim dlijetom. Oblik stopala ispod mekih čizama pažljivo je definiran i završno obrađen finim abrazivima. Debljina plinte se smanjuje od 7,5 cm s lijeve strane lika do 5,5 cm s desne strane. Prednja strana i bočne strane grubo su obrađene šiljastim dlijetom, ali uska vrpca na gornjem rubu prednje plohe oštrim je potezima naznačena plosnatim dlijetom širine 1,5-2 cm. Možemo pretpostaviti da je plinta bila postavljena u odgovarajući utor u drugome bloku kako bi njezin gornji rub bio vodoravan i kako bi kip stajao u uspravnome okomitu položaju, tako da pupak bude na istoj crti kao i vrh lijevoga stopala.

Glava: Rupa za pričvršćivanje glave poklapa se s ovratnikom tunike s prednje strane i gotovo da ima oblik kružnice. Širina rupe je 17,5 cm, a od prednjega do stražnjega ruba ima 17 cm. Dno rupe duboko je 12 cm u stražnjemu dijelu, gdje su stranice rupe okomite, a prema prednjemu dijelu rupa je sve plića. Oko vanjskoga ruba rupe nalazi se široka i lagano udubljena površina, obrađena zupčastim dlijetom (4 zupca/1,8 cm), na mjestu na kojemu se spoj mijenja u ispupčen spoj, vjerojatno zato da bi mogao primiti veo. Veo je mogao biti isklesan (kao na skulpturi 7) zajedno s glavom, no da je tako, spoj ne bi trebalo dodatno fiksirati, a ovdje na svakome ramenu postoji rupa za veći klin (kvadratna presjeka 2 cm). Rupa na desnoj strani duboka je 6 cm, dok u rupi na lijevoj strani i dalje stoji željezni klin. Njihov smještaj poklapa se s promjenom u pripremi površine, kad se sa zupčastoga dlijeta prešlo na grub rad špicom. Jedno od mogućih objašnjenja jest da veo nije isklesan u jednome komadu s glavom, već je kao odvojeni element zahtijevao vlastito fiksiranje.

Desna ruka: Spoj je oštećen tako da originalna površina uopće nije sačuvana, osim unutrašnjega dijela rupe za klin, koja ima pravokutan presjek (visine 3,8 cm, širine 2 cm). Rupa je duboka 3,5 cm i blago nagnuta prema gore. Kao i na skulpturi br. 6, i ovdje se vjerojatno radi o ravnome spoju ovalna oblika, koji stoji u plitkome utoru na kraju rukava, ali položaj nadlaktice i klina nisu potpuno jednaki, što upućuje na drukčiju kretnju ruke.

Lijeva ruka: Dodana je od zapešća i pričvršćena plosnatim spojem promjera 8 cm, postavljenim 3,5 cm otraga ispod nabora pale. Spojna površina blago je nagnuta prema dolje, a u sredini se nalazi okrugla rupa za klin, Ø 2 cm i dubine 6,5 cm. Željezni klin još je stajao u njoj i malim dijelom stršio prema van. Kada je izvađen, klin je imao promjer od 1,2 cm i bio je dug 7,1 cm. Moguće je da je ruka bila okrenuta prema van.

Rasprava: Po vrsti mramora i klesarskoj tehnici kojom je oblikovana draperija, ova skulptura osobito je blisko povezana s dvjema skulpturama iz

Narone: drapiranim ženskim likovima br. [3] i [4], a ima i mnogo zajedničkih obilježja sa skulpturom br. 7, kao i sa skulpturama br. 1 i 6. S posljednjim dvama kipovima dijeli i sličan plan, što nas upućuje na to da su sve izrađene otprilike u isto vrijeme, i da možda tvore neku skupinu.

(A. C.)

Ikonografija

Ovaj kip, jednako kao i sljedeći (br. 1), odjeven je u stolu i palu, koje su vrlo slične onima na kipu za koji smatramo da prikazuje Liviju (br. 6). Pa, ipak, način na koji je isklesan čini se da ukazuje na nešto kasniji period, da budemo precizniji, na Klaudijevo vrijeme.⁵⁴ Plići reljef, slaba plastičnost nabora, neprirodan način na koji je prikazano kako tkanina prianja uz tijelo lika (grudi, trbuh), i krut način na koji je obrađen donji dio tunike, zaista nas navode na uvjerenje da je kip izrađen u vrijeme Klaudijeve vladavine.

U svakom slučaju, inzistiramo na tome da je vrlo očigledna sličnost te skulpture s onom br. 6; tolika je sličnost među njima da se pitamo, do koje je granice i na koji način radionica u kojoj je izrađen kip br. 2 imala izravne spoznaje o kipu br. 6.

U isti čas se pojavljuje još jedno pitanje: jesu li se ova i ona sljedeća skulptura (br. 1) nalazile u blizini srušenoga Augustova tijela (br. 13)?; prema našem mišljenju, mjesto na kojemu su nađene skulpture odražava mjesto njihova originalnoga položaja. Zašto bi se nalazile s desne Augustove strane? Ako spomenuti kip (br. 13) pripada Augustovu vremenu, a kipovi br. 1-2 Klaudijevu vremenu, kako objasniti tu činjenicu?

Svjesni smo da jedino možemo formulirati pretpostavku, stoga ćemo pokušati izložiti jednu za koju nam se čini da bi u osnovi mogla biti vjerodostojna, no očito, ne možemo biti potpuno sigurni.

Zamislimo Klaudijevo vrijeme. Skulptura toga cara (br. 14) vjerojatno je bila smještena na krajnje istočnoj strani sjevernoga podnožja, a njemu nasuprot,

⁵⁴ Za portrete iz vremena Klaudija cf. TANSINI 1995: str. 30-33. U svezi odjeće, vidjeti objašnjenje koje smo dali za Livijin kip (br. 6) i bilješku 84.

na istočnome kraju južnoga podnožja, nalazila bi se oba kipa za koje mislimo da predstavljaju Druza i Germanika [br. 11-12]. Do njih, pronađena je donja polovica jednoga ženskog lika (br. 4): prikazuje li Antoniju? Zamisao je vrlo privlačna.⁵⁵ Uz kip br. 4 pronađen je upravo kip br. 6, za koji mislimo da se radi o Liviji iz Augustova perioda. Konačno, u Klaudijevu razdoblju, bila bi postavljena ta dva kipa ženskih likova br. 1 i 2. Kada bi bilo točno to što smo izložili, jedino rješenje koje nam se čini moguće jest da je Klaudije namjerno razmjestio kipove: bi li tako postavio Livijin kip iz Augustova doba (br. 6) uz kipove Antonije? [br. 4], Druza i Germanika [br. 11-12].

Koje bi od njih smjestio uz Augusta? S obzirom da su kipovi br. 1 i br. 2 toliko slični Livijinu liku (br. 6), vjerujemo da je logičnija pretpostavka da se radi o Agripini Mlađoj (br. 1) i Agripini Starijoj (br. 2),⁵⁶ nego da su u pitanju neke druge princeze. S druge strane, treba imati na umu da je drugi kip, kip Livije Oxford-Opuzen, vjerojatno bio smješten na carskoj strani, vjerojatno s lijeve strane Augusta i Tiberija.

Svjesni smo da naš prijedlog predstavlja samo jednu od mogućnosti, ali vjerujemo da nije nelogičan. Ovdje smo, ako ništa drugo, pokušali iznijeti moguće objašnjenje vezano za ostatke kipova, iza kojih stoji jasna propagandistička namjera, kojoj smo se pokušali približiti, imajući u vidu sve stilističke i arheološke podatke zabilježene u trenutku iskapanja.

Ukoliko kip br. 2 prikazuje Agripinu Stariju, možemo se prisjetiti njezine važne uloge u Klaudijevu vremenu, kao majke Agripine Mlađe, ali isto tako i, u okviru carske propagande, kao štovane i nedivinizirane osobe.⁵⁷

(I. R.)

⁵⁵ Iako taj kip ovdje nije predmet proučavanja, za sintezu različitih predstavljanja kipova Antonije preporučujemo radove autora: KOKKINOS 1992: str. 108-130; POLASCHEK 1973 (naročito str. 15-16 n. 5 za kipove iz Augustova vremena), i QUEYREL 1992: 99. 73-76. Vidjeti također naš komentar vezan za reljef iz Ravenne u bilješci br. 86.

⁵⁶ Za dvije Agripine iz Veleije vidjeti najnoviju publikaciju BOSCHUNG 2002: str. 25-26, 33, br. 2.7 i 2.11, uz raniju bibliografiju, a za identifikaciju ženske figure ciklusa Avenches, BOSSERT - KASPAR 1974: str. 22-24 i BOSCHUNG, op. cit., str. 54.

⁵⁷ BALTY 1988: str. 43-45; LICHOCKA 1984: str. 31-33; MAGGI 1985; TANSINI 1995: str. 30; TRILLMICH 1971; ID. 1978; ID. 1984: str. 143; WOOD 1988.

Skulptura br. 17

TORZO CARA U OKLOPU IZ OPUZENA (ODLJEV)
BAZA S NOGAMA IZ AUGUSTEUMA U NARONI
TIBERIJE

Datacija: Tiberijevo doba (14. – 21. g. 1. st.)

Opis

Dimenzije: ukupna visina: 202 cm

Stanje sačuvanosti: Torzo carskoga kipa u oklopu, konzervatorsko-restauratorskim postupkom spojen i dopunjen trima novijim nalazima: većim fragmentom koji čini baza sa djelomično sačuvanim nogama, manjim ulomkom s ostatkom odjeće s jednom pterigom, te s dijelom desnog ramena koji dokazuje da je ruka bila isklesana zasebno pa spojena.

Dva odvojeno pronađena veća fragmenta istoga kipa, torzo i baza, dodiruju se samo na vrhu potpornja koji se nalazi na desnoj strani baze. Tu je sačuvan ostatak donje odjeće kipa, koji se idealno spaja s manjim ulomkom (2) koji je s gornje strane zaravnjen, a na bočnoj strani ima kružni vršak. Iznad se nazire ostatak nabora donjega dijela odjeće koji priliježe na onaj u visini bedra. Jedna pteriga potpuno ulazi u prazan okvir drugoga ili donjega reda prsnoga oklopa.

Na žalost, torzo je u dosta lošem stanju, ima dva veća napuknuća, kao i brojna krupnija i sitnija oštećenja. U cijelosti je odlomljen gornji dio tijela tako da nedostaju: glava s vratom, ramena, obje ruke i polovica prsnoga koša. Na prednjoj strani skulpture dominiraju dvije pukotine koje su, vjerojatno, nastale djelovanjem vena u mramornom bloku. Takvi nepravilni rascjepi u mramoru prisutni su i na stražnjoj strani torza. Sitnija i krupnija oštećenja podjednako su zastupljena na cijelome prednjem dijelu kipa: na reljefno ornamentiranom oklopu, donjoj odjeći i manjem dijelu tunike.

Na stražnjoj strani razbijena su ramena i veći dio leđa. Lijeva dorzalna strana oklopa je odlomljena, kao i dio uzdužnih kožnih vrpce. Pterige u obama redovima na lijevoj strani su oštećene, a one na desnoj manje plastično izrađene.

Baza sa djelomično sačuvanim nogama je masivna četvrtasta ploča, na lijevoj strani zakošena. Desni donji ugao zauzima prikaz visokoga potpornja s dijelom desne noge dok je u lijevome ulomak lijeve noge. Potporanj – deblo je kružna oblika, pri dnu je neznatno širi, a prema vrhu se blago sužava. Stražnja strana mu je neobrađena i djelomično je ispucan. Na njega se naslanja desna noga. Potporanj i noga su nepravilno odlomljeni u gornjemu dijelu; noga u razini koljena. Veća oštećenja zapažaju se na obući, i to u prednjem dijelu.

Ulomak lijeve noge čini dio stopala s obućom, dio gležnja i mali dio lista noge. Ulomak je rascijepljen po vertikali. Nedostaje dio prvoga prsta, dio stopala i gležnja, a odlomljeni su i listovi. Na stražnjemu dijelu vidljiv je klin kojim je peta bila pričvršćena.

Stav: Kip je težinom tijela oslonjen na desnu nogu koja je koso položena u odnosu na bazu. Naslanja se na visok kružni potporanj. Lijeva noga je jako odmaknuta, svinuta u koljenu, a težina prebačena na prste. Peta je podignuta, a ispod čizme je izrađen potporanj. Zaokret lijeve noge je u skladu s pokretom tijela, koje je blago izvijeno.

Opis: Skulptura se sastoji od dvaju različitih i velikih fragmenata, pronađena u različitim vremenskim razmacima.

Torzo kipa nosi rimski oklop «klasičnoga» tipa, koji se sastoji od prsnoga i dorzalnog dijela, a u donjem dijelu završava dvostrukim nizom jezičastih pteriga. Oklop je tijesno priljubljen i prati anatomiju tijela. Ističe se manji dio sačuvanoga prsnoga koša, izbočeni trbuh, bokovi i jaka bedra. Prsni je oklop bogato ornamentiran životinjskim i biljnim motivima izrađenim u visokom reljefu. Po sredini gornjega dijela prsiju središnje mjesto zauzima motiv kandelabra, flankiran grifonima sa svake strane. Kandelabar je izrađen na vrlo stiliziran način. Grifoni – mitska čudovišta u prikazu na oklopu zauzimaju veći dio reljefne scene. Predstavljeni su u pokretu usmjerenom na kandelabar. Životinje se oslanjaju na prednje noge, visoko uzdignute glave i sa širokim stiliziranim krilima.⁵⁸ Između razmaknutih nogu teče vitičasto isprepleten bršljan, ispunjen rozetom. Taj se motiv nastavlja i ispod kandelabra, a u donjem dijelu je upotpunjen akantovim lišćem.

Prijelaz prema donjemu dijelu oklopa naglašen je ojačanim polukružnim rubom koji prati oblik bokova i trbuha. Dva reda pteriga, jezičasta oblika, završavaju oklop na prednjoj i stražnjoj strani tijela. Pterige imaju spojnice koje se protežu preko njihove širine i višestruko su razdijeljene. Uokvirene su jednostavnim polukružnim obrubom koji je neujednačeno ispunjen točkastom perforacijom.

U prvome i drugom nizu nalazi se po 13 pteriga različite veličine i tehničke izrade. Oba bočna i stražnji dio oklopa imaju pterige neujednačene veličine, lošije klesarske izvedbe i najčešće bez reljefnoga prikaza.⁵⁹

⁵⁸ STEMMER 1978: 20, Nr. I 22, tab. 10, 4; 16; Nr. I 10a, tab. 7, 1-2.

⁵⁹ Shema pteriga je: HANFMANN – VERMEULE – YOUNG – JUCKER 1957: str. 223, tab. 74, fig. 9

U gornjemu redu zastupljeni su sljedeći motivi u pterigama: središnji motiv je cornu copiae, orao s vijencem u kljunu (2 puta), Eros i pas, glava ovna (2 puta), truba, trofej oklopa, glava slona, trofej ukrštenih štitova.

U donjem redu središnja pteriga je ona novopronađena s prikazom palmete u gornjemu i korone u donjem dijelu, palmeta (2 puta), trofej ukrštenih štitova (2 puta), rozeta (3 puta), kaciga, štit, ljiljanov cvijet.

Najdonji sloj odjeće je tunika koja doseže do iznad koljena. Iznad je kaputić, oblika «suknje» koji se vidi ispod oklopa. Izdužene i uske kožne vrpce dosežu do iznad koljena, a u prednjem dijelu, zbog nagloga zamaha lijeve noge, su odmaknute i pretresene. Međusobno su odmaknute i naglašene dubokim žlijebljenjem. Njihovi krajevi završavaju resicama.

Masivan ulomak baze sa sačuvanim nogama otučen je po cijeloj površini. Rubovi nisu obrađeni. U stražnjemu, desnom uglu, smješten je potporanj u obliku visokoga debla na koji se prislanja noga. Baza nije pravokutna oblika jer je lijeva, kraća strana, zakošena i prati položaj noge. Naime, lijeva noga je odmaknuta pa je kraća strana baze prilagođena njezinu položaju. Potporanj i dio desne noge sačuvani su do visine koljena, gdje je noga prelomljena, i to u razini koljena.

Na bočnoj strani potpornja, u visini od 20-ak cm vidi se četvrtast utor veličine 3,5x5,5x6,5 cm, a na lijevoj nozi vidljiv je metalni klin kojim je dio pete pričvršćen na lijevoj strani.

Obuća: Na nogama je većim dijelom sačuvana obuća, posebice na desnoj nozi. Čini je par vojničkih čizama s debelim potplatom. Vrhovi prstiju su slobodni. Između prvoga i drugoga prsta je remen koji je spojen s još jednim horizontalno položenim po širini noge. Kožno remenje je sastavni dio prednje strane obuće: vezice se križno preklapaju i završavaju visoko iznad gležnjeva. Tu je jednom vrpcom remena noga kružno obavijena, a koža izvučena prema vani. Na žalost, niti jedna sara nije u cijelosti sačuvana, tako da nije moguće utvrditi postojanje životinjskih šapa. Taj tip kožnih čizama javlja se na kipovima odjevenim u oklop.⁶⁰

Vertikalno mjerenje:

Udaljenost od površine plinte do pupka: 146 cm

Udaljenost od površine plinte do d. koljena: 64 cm

Linearno mjerenje:

Dužina l. stopala: 41 cm

Dužina d. stopala: 42 cm

⁶⁰ O tom tipu obuće usp.: GOETTE 1988: str. 411-414.

Ostale dimenzije:

Debljina na stražnjoj strani (max.): 60 cm

širina torza (max.): 88 cm

Plinta:

širina prednje strane: 81 cm

širina stražnje strane: 80 cm

dubina l. strane: 52 cm

dubina d. strane: 52 cm

debljina l. strane: 11-12 cm

debljina d. strane: 12 cm

debljina prednje l. strane: 10 cm

debljina prednje d. strane: 12 cm

debljina stražnje strane: 11 cm

Ulomak desnoga ramena carskog kipa u oklopu

Vjerojatno ulomak skulpture br. 17 (Tiberijeva kipa)

Datacija: Tiberijevo doba

Dimenzije: dužina 28 cm, širina 17 cm, visina 27 cm;

Ulomak desnoga ramena i ruke spojeni su od dvaju manjih ulomaka. S unutrašnje, neobrađene strane, po sredini je četvrtast žlijeb kojim je ruka bila spojena s ramenom. S vanjske strane, na ulomku je sačuvan dio odjeće kipa u oklopu koju čini rukav zaštitnoga kaputića koji se nosi ispod oklopa. Na ulomku je prikaz kožnih vrpce u dvama odijeljenim nizovima s ostacima kožnih resica na rubovima. U gornjemu redu resice su kraće, a u donjemu veće i istaknutije.

(Ulomak se može vezati uz skulpturu br. 17.)

Ulomci ruke: desne i lijeve

Ulomci skulpture br. 17 ili br. 13

Ulomak desne ruke s otvorenom šakom i ispruženim prstima (29,5 x 17 x 10,6 cm)

Ulomak lijeve ruke sa zatvorenom šakom i skupljenim prstima (17 x 14 x 11,5 cm)

Navedeni ulomci ruku mogu se vezati uz kipove 13 i 17.

(M. K.)

Tehnika

Veličina: polukolosalna, vjerojatno 9 rimskih stopa, uključujući glavu.
Veličina stopala: 41-42 cm

Lik: Fragment torza toliko je istrošen da se malo toga može reći o tehničkoj kvaliteti izradbe osim da tehnika izrade pteriga slični onoj na skulpturi br. 13. Pronađena zasebna pteriga koja točno odgovara pripremljenom utoru s ravnim dnom bez rupe, vjerojatno je bila napravljena da bi popravila neku grešku.

Plinta: Kao glavni dokaz vrсноće kipa uzima se nedavno iskopana plinta s nogama, stopalima i potpornjem u obliku panja. Kora drveta oblikovana je širokim plosnatim dlijetom širine 1,5 cm, dok je gornja površina plinte obrađena šiljastim dlijetom srednje veličine, što podsjeća na neravan teren bojnoga polja u kojemu je šiljastim dlijetom izdubljen slab otisak oko prednjega dijela obaju stopala. Nasuprot tomu, noge i stopala obučena u visoku vojničku obuću otvorenih prstiju detaljno su izrađena te završno obrađena ravnim dlijetima, svrdlima i abrazivima. Svrdlo promjera 0,5 cm upotrijebljeno je za duboko podrezivanje preklopa za gležnjeve sa stražnje strane lijeve čizme te sa desne strane desne čizme. Svrdlom promjera 0,2 cm izdubljeni su kanali između manjih nožnih prstiju. Nožni palac odvojen je od susjednoga prsta čvrstim plosnatim dlijetom, a nokti su oštro modelirani. Otkrivena površina desne noge gotovo je ispolirana, s tek ponekim tragom turpije. Imamo li na umu te elemente, kvaliteta izradbe dosta je bolja od kvalitete izradbe kipa br. 13. Dodavanje lijeve pete (pričvršćene uz pomoć maloga okrugloga željeznog klina promjera 0,5 cm, koji ulazi 3-4 cm u svaku stranu spoja) vjerojatno je rezultat svjesne odluke da se uštedi na mramoru i trudu, što je kiparima omogućilo smjestiti najveći dio lika veoma kompaktno u blok. Završna obradba vanjskih rubova plinte upućuje na to da je nekoć bila postavljena u veće postolje.

Unatoč oštećenosti, ono što je ostalo od gornjega dijela torza i priroda lomova upućuje na to da je desna ruka bila podignuta, a lijeva spuštena, i možda omotana vojničkim plaštom. Položaj donjega dijela tijela sličan je skulpturi br. 13, samo je na njoj položaj ruku mogao biti obrnut, što bi omogućilo kip smjestiti u manji blok (usporedi relativne veličine plinti).

Rasprava: Skulptura se teško može datirati na temelju tehnike izradbe, premda je možemo smjestiti približno u srednje ili kasno I. stoljeće. Što se tiče njezina odnosa s drugim skulpturama iz Narone, mramor i način na koji je izrađena obuća veoma su slični kipu br. 13, lijeva peta na isti je način dodana na br. 14, a romboidan oblik plinte slični jednoj drugoj skulpturi iz ove skupine koja još nije objavljena [15].

Sačuvan je veliki fragment ruke sa spojem. Površina je obrađena plosnatim dlijetom, ruka ima presjek 13 cm, a zaobljena je na svim sačuvanim rubovima. Na vanjskoj strani spoja ostao je dovoljno velik dio ruke da možemo vidjeti kako je isklesana s nekom vrstom rukava, od tunike ili prsnoga oklopa. Spoj je napravljen u ramenu. Ravna površina zarezana je vrhom oštrog dlijeta kako bi se omogućilo spajanje. Tu se nalazi pravokutna rupa za klin veličine 4 x 3,5 cm sačuvana do dubine od 7,5 cm. Na toj dubini rupa ima dimenzije 1,5 x 1,0 cm. U ravnini spoja, na udaljenosti od 4 cm od glavnoga klina, nalazi se rupa za protuklin promjera 0,8 cm.

(A. C.)

Ikonografija

Radi se o kipu koji je dugo vremena čuvan u Opuzenu,⁶¹ a sigurni smo da kip pripada Augusteumu iz Narone i da se nalazio s Augustove lijeve strane, zahvaljujući tomu što su pronađene noge i jedna od pteriga, koja je bila zasebno izrađena.

Prema veličini koja je slična kipu prvoga cara i prema njegovu položaju, smatramo da se radi o Tiberijevu kipu. Njegova vojnička odjeća, obuća i položaj nogu, vjerojatno ukazuju da se radilo o liku u sličnoj poziciji; ovom bi kipu također mogle pripadati i ruke, koje smo komentirali kada smo govorili o Augustovu kipu (br. 13); na isti način, dijelovi humeralia koji su nađeni pri iskapanju, također od penteličkoga mramora, mogli bi pripadati ovom kipu.

Moguće je da je ova skulptura postavljena u istome trenutku kada je Dolabela, guverner Dalmacije u trenutku Augustove smrti (14. god.), podigao natpis u čast Divus Augustus.⁶²

Reljef oklopa (br. 17) započinje jednim akantovim listom iz kojega se granaju vitke stabljike; stabljika s lijeve strane ima središnju rozetu, a desna stabljika je okomitija. U sredini, dva grifona, sučeljena su pred svijećnjakom.

⁶¹ CAMBI 1980: str. 140-141, 143, fig. 19, 153; ID. 1998: str. 54-55; MANCINI 1911 (1966): str. 65-71; MARIN 2001: str. 100-101.

⁶² MARIN 1996: str. 1033; ID. 1997b, str. 412, br. 1 i str. 414, foto; ID. 1999a, str. 266-268; ZANINOVIĆ 1998: str. 43.

Taj motiv se često pojavljivao na kipovima s oklopom, od Augustova vremena sve do sredine II. st.,⁶³ također i u varijanti grifona glave okrenute prema natrag.⁶⁴

Nismo uspjeli naći nikakvu sličnost s pterigama umetnutim u sredini drugoga niza, ali bismo po kruni (*corona civica*) mogli zaključiti da se radi o Augustovu portretu, a možda se radi o kameji, što prosuđujemo prema tomu što je kameja Livije nađena na tom istom području.

Ne možemo odoljeti a da ne iznesemo jednu pretpostavku, vezanu za ta dva podatka. Oba elementa, kako pteriga, pronađena odvojeno, tako i Livijina kameja, nađene su na mjestu na kojemu se vjerojatno nalazio Tiberijev kip: ako je pteriga, kako izgleda, mogla predstavljati lik nekoga cara s krunom (*corona civica*) (ili kameja?), ne bi li bilo moguće da se u središtu Tiberijeve krune nalazio lik Livijin?⁶⁵ Ta pretpostavka nam se čini zanimljivom ali, očigledno, nismo u stanju razriješiti nepoznanicu s obzirom da je gornji dio Tiberijeva kipa, uključujući i glavu, izgubljen.

Na isti način, jedinstven slučaj predstavlja prikaz maloga Amora ili možda kakva lika vezanoga za bakhičku tradiciju, koji pridržava prednje šape, vjerojatno, nekoga psa.

(I. R.)

Skulptura br. 13
KIP CARA BEZ GLAVE U OKLOPU
AUGUST

Datacija: Augustovo doba (oko 10. g. pr. Kr.)

Opis

Dimenzije: ukupna visina: 214 cm; visina kipa: 202 cm

Stanje sačuvanosti: Carski kip u oklopu pronađen u više dijelova: dvama većim fragmentima torza, koja su dijagonalno pukla nakon pada; pet većih

⁶³ STEMMER 1978: I,2, 10-11, 13, 17, 22; III,9; V,2, 14, 16-17, 19; VI, 1; VII, 2-3, 7, 28; VIIa, 1-2; VIII, 11; XI, 1. MANCINI 1911 (1966): str. 74-76 iznosi da se ova dekoracija raširila u prvoj pol. 1. st.; cf. ibidem, str. 65-67 za dekoraciju s biljnim motivima.

⁶⁴ STEMMER 1978: III, 1-3; V, 15.

⁶⁵ BENSEDDIK 1997a: str. 31-42; ID. 1997b: str. 143-154.

fragmenata lijeve noge; trima fragmentima desne noge: dio stopala i gornji dio vojničke čizme s dijelom noge koji se ne spajaju. Fragmenti torza i lijeve noge su spojeni u konzervatorsko-restauratorskom postupku.

Baza s dijelom stopala desne noge pripada starijem nalazu. Grubo je odlomljena na stražnjoj strani, a na površini do stopala vide se tragovi prerađivanja. Čini se da je izvorni potporanj naknadno preklesan.

U cijelosti nedostaje glava i ruke koje su bile odvojeno klesane. Lijeva ruka je odlomljena visoko u ramenu, a desna skoro po polovici nadlaktice. Objе ruke su odvojene na mjestima spajanja, što se vidi po velikim četvrtastim utorima. Preko lijevoga ramena i ruke prebačen je paludamentum, koji je nepravilno zasječen na leđnoj strani. Jedan mu se dio prislanja na lijevu nogu (rekonstruiran od mnogo ulomaka). Otvor za glavu je četvrtasta oblika i bio je pripremljen za usađivanje glave/portreta. Tri manja fragmenta naknadno su spojena oko vrata. Na dijelu desnoga ramena i predjelu ključnih kostiju mogu se uočiti tragovi preklesavanja. Tkanina paludamentuma na lijevome ramenu u izdignutim naborima pokazuje tragove naknadnoga prerađivanja.

Reljefni motivi na prsnome oklopu su djelomično razbijeni i iskazuju niz oštećenja: glava s vratom i dio lijeve noge Nereide na desnoj strani su odlomljeni; glava s njuškom hipokampa na desnoj strani je razbijena; glava dupina na lijevoj strani je oštećena; desni rub kožnih vrpce na odjeći je odlomljen, a niz oštećenja vidi se po uzdužnim rubovima dužih kožnih vrpce.

Na glavnome prijelomu torza, posebice na leđnoj strani, i nakon konzervatorsko-restauratorskog spajanja mogu se uočiti oštećenja.

Stav: Carski kip u oklopu stoji težinom tijela oslonjen na desnu nogu koja je položena prema prednjem rubu baze. Lijeva noga je svinuta u koljenu i zabačena prema stražnjem dijelu baze. Težina je prebačena na prste, dok je stopalo položeno koso u odnosu na bazu. Ispod pete je izrađen potporanj. Lijeva ruka je bila uzdignuta visoko iznad ramena, a preko nje je bio prebačen dugačak *paludamentum*. Bila je svijena u laktu i vertikalno podignuta u visini glave. U ruci je vjerojatno držala brončano koplje. Desna ruka je bila odmaknuta od tijela i ispružena u prostor. Vjerojatno je i ona držala neki atribut.

Položaj lijeve noge, koja je snažno zabačena u stranu, tijelo zaokrenuto udesno, oklop i atributi u njegovim rukama, prenose poruku o snažnoj energiji i dinamici utjelovljenoj u prikazu carske osobe.

Odjeća: Carski kip nosi na sebi rimski «klasični» oklop, koji je modeliran uz tijelo, na način da ističe njegovu muskulaturu (bradavice, pupak, pektoralni mišići). Izrađen je iz dvaju dijelova: prsnoga i dorzalnoga, a u donjem dijelu završava nizom od dvaju redova jezičastih klapni (*pteryges*). Pričvršćivanje i spajanje prsnoga s dorzalnim dijelom može se vidjeti na desnoj i lijevoj strani

torza, a učinjeno je uporabom različitih kvačica i klinova. Dodatno, i još jače, povezivanje lednoga s prsnim dijelom oklopa omogućuju *epomydes*, tj. kožne naramenice koje prolaze preko ramena. Taj se sustav kod ovog kipa sastoji od izdužene četvrtaste ploče od kožnoga remena, zadebljalih krajeva. Ukrašena je munjom, Jupiterovim simbolom, i lavljom protomom iz koje izlaze prstenasti krugovi (kvačice). Sustavom vezivanja remena u veći čvor izvršeno je njihovo spajanje.

Ispod oklopa kip ima dvije odjeće. Donja je lanena tunika sa rukavima koja pada upravo do koljena. Njezin završni dio može se vidjeti iznad lijevoga koljena, zbog pokreta podignute ruke, kao i na nadlaktici desne ruke. Iznad tunike kip nosi kaputić sa rukavima, koji doseže iznad koljena, neku vrstu zaštitne odjeće. Izrađen je od kože, i u dijelu koji nije pokriven oklopom, modeliran od niza izduženih i uskih vrpce koje su na krajevima ukrašene resicama. Pokret zabačene lijeve noge uvjetovao je njihovo odvajanje i pomicanje na lijevoj i desnoj strani. Uzdužni rubovi vrpce su opšiveni, dok je završni rub od vrpce izrađen jedinstvenim uzorkom koji se proteže i na stražnjoj strani. Isto oblikovanje kožnih vrpce može se vidjeti i na lijevome rukavu.

Preko lijevoga ramena i ruke figura nosi veliki paludamentum. Pravokutna tkanina je presavijena i u bogatoj draperiji pada po lijevome ramenu i ruci. Najveći dio paludamentuma nije sačuvan i padao je u vertikalnom snopu sve do lista lijeve noge, gdje je vidljiv u malim tragovima odjeće.

Prsna strana oklopa bogato je ornamentirana različitim motivima izrađenim u visokom reljefu. Odmah ispod vrata, središnji dio zauzima velika glava Meduze, široka, okrugla lica, valovite kose podijeljene razdjelkom po sredini. Glava je ovijena zmijama vezanim u čvor iznad glave i ispod vrata. Središnji dio oklopa zauzimaju dva antitetično postavljena hipokampa s Nereidama koji se prednjim nogama propinju jedan prema drugome.⁶⁶ Figure su izrađene u visokom reljefu s izrazitim karakteristikama: glavom i tijelom konja, te sa stražnjim dijelom koji prelazi u riblji rep i sa po jednom manjom ribom na tijelu. Nereide jašu na životinjama, a prikazane su kao gole djevojke s prebačenim plaštom preko bedara, čiji veći i lepršavi dio tkanine drže visoko u ruci. Ispod ovih scena sa svake strane je po jedan dupin čija su tijela inverzno postavljena. Njihova tijela su velika, izvijena i prikazana u pokretu. U samome donjem dijelu oklopa nastavlja se biljni motiv kojega čine listovi izvijenoga akanta. Prijelaz prema donjemu dijelu prsnoga oklopa ima ojačan rub koji prati anatomiju tijela. Ukrašen je stiliziranom biljnom kimom.

⁶⁶ STEMMER 1978: 33, Nr III, 5, tab. 18,1; KOCH 1995: str. 323-324, tab. 71-75, gdje autor donosi primjere carskih kipova u oklopu s reljefnim scenama iz morskog *thyasosa*.

Donji dio oklopa čine dva reda jezičastih pteriga, u svakom redu po 14. Pterige imaju debele spojnice koje se protežu preko cijele širine gornjega dijela. Spojnice su višestruko razdijeljene, a prema krajevima se neznatno stanjuju. Sve pterige su ojačane dvostrukim rubom: s vanjske strane je glatka i jednostavna vrpca, koju s unutrašnje strane prati ona vrpčasto svijena i istaknuta urezima. Pterige u obama redovima prsnoga oklopa ispunjene su različitim motivima u visokom reljefu, dok su one na dorzalnome, izrađene u plitkome reljefu i u šest primjera bez prikazanoga motiva.⁶⁷

Središnja pteriga prvoga reda prsnoga oklopa ukrašena je glavom Jupitera Amona, prikazanoga sa istaknutim rogovima na glavi; s lijeve i s desne strane u pterigama se nastavljaju identični prikazi: orao s raširenim krilima, *cornu copie*, barbarski zarobljenik, trofej oklopa, ukršteni štitovi.

U donjem redu pterige sadrže sljedeće motive: središnji motiv je lavlja glava, zatim kacige (makedonska i korintska), glava ovna, ukršteni štitovi, rozeta, ljljanov cvijet.

Na leđnom oklopu pterige sadrže sljedeće motive u prvom redu: ukrštene štitove, cvijet rozete i jednu pterigu s praznim poljem; u donjem redu: pet praznih pteriga.

Obuća: Veći dio sačuvane lijeve noge pokazuje tip vojničke čizme od kože s bogatim remenjem i izvrnutim sarama. To je visoka vojnička čizma karakteristična za carske kipove u oklopu. Prednji dio noge s prstima je otvoren, a dalje se vezuje kožnim remenom. Kod našega kipa čizme su imale po četiri sare ukrašene životinjskim motivima, ali su se samo djelomično sačuvale. Središnja sara lijeve čizme ima prikaz lavlje glave dok ona na bočnoj strani ima šape. Na ostalim sarama ne mogu se prepoznati prikazi. Od desne noge sačuvano je stopalo noge bez pete na kojem je vidljiv način vezivanja i križanja remenja. Na drugome ulomku desne noge (vis. 40 cm, pr. 22 cm) sačuvana je potkoljenica s ostacima završnoga dijela čizme. Vide se jednostavne vezice i tragovi sara.

Isti tip čizama nosi i kip br. 17, samo što se kod tog primjera nije sačuvao reljefni prikaz na sarama.

Vertikalno mjerenje:

Visina kipa s plintom: 223,3 cm

Udaljenost od površine plinte do l. ramena: 212 cm

Udaljenost od površine plinte do d. ramena: 200 cm

Udaljenost od površine plinte do d. bradavice: 167 cm

Udaljenost od površine plinte do pupka: 136 cm

⁶⁷ Shema pteriga je prema: HANFMANN – VERMEULE – YOUNG – JUCKER 1957: str. 223, tab. 74, fig. 9.

Udaljenost od površine plinte do l. koljena: 59 cm
Udaljenost od površine plinte do izlomljenog dijela l. ruke: 192 cm
Udaljenost od površine plinte do izlomljenog dijela d. ruke: 157 cm

Linearno mjerenje:

Udaljenost od pupka do l. bradavice: 37 cm
Udaljenost od pupka do d. bradavice: 35 cm
Razmak između l. i d. bradavice: 35 cm
Udaljenost od l. koljena do l. bradavice: 114 cm
Dužina l. stopala: 43,5 cm
Dužina d. stopala: 42 cm

Ostale dimenzije:

Debljina na stražnjoj strani (max.): 66 cm

Širina kipa (max.): 97 cm

(M. K.)

Tehnika

Veličina: polukolosalna, vjerojatno $8\frac{3}{4}$ rimskih stopa, uključujući glavu.
Veličina stopala: 42 cm

Lik: Blok je morao biti visok najmanje 2,20 m (ili 2,60 m ako je prvobitno uključivao i glavu, vidi dolje), širok 0,97 m i dubok 0,66 m = 1,41 (ili 1,66 m³), što znači da je težio približno 4 tone (ili 4,8 t). Klesanje je započeto šiljastim dlijetima i odmah nastavljeno ravnim dlijetima, bez prethodne obradbe zupčastim dlijetima. Otkrivene površine (vidljive na lijevoj nozi i stopalima) završno su obrađene finim abrazivima. Na reljefno ukrašenom oklopu i pozadini ponegdje su vidljivi znakovi rada turpijama i abrazivima, ali površine su uglavnom ostavljene onako kako su oblikovane tankim plosnatim i oblim dlijetima. Oštećenja glava i prednjih nogu morskih konjica kao i stopala njihovih jahačica Nereida odražava njihovu osjetljivost i zanimanje kipara za radnju i pokret: one su gotovo potpuno odvojene od pozadine, a pridržavaju ih tek sićušni kameni potpornji. Slične namjere mogu se nazrijeti u načinu obradbe kožnih vrpca koje vise s vojničkoga pojasa (vidi dolje). Te vrpce (ili preklopi) isklesane su brzim, impresionističkim potezima plosnatim dlijetom i tankim svrdlom (0,2 cm), koje je upotrijebljeno i za isticanje akantovih listova na oklopu. Između gornjega reda vrpca nalaze se kanalići široki 0,6 cm. Neki

su s jedne strane podrezani pomoću svrdla promjera 0,4 cm, a drugi tankim križnim dljetom. Rubovi donjega reda također su podrezani svrdlom.

Skulptura je sa svih strana dobro završno obrađena, ali izradba je posve drukčija na prednjoj i na stražnjoj strani, osobito u obradbi kožnih vrpca koje vise s oklopa. Na stražnjoj strani oblici su jednostavnije i pliće modelirani, ali na izgled kože podsjećaju pažljivo izvedene urezane crte, dok oznake u obliku slova V odaju dojam šavova na porubima i ukrašenih resica. Na prednjoj strani sve je isklesano oblim dljetima širine 1,2 cm i 1,5 cm. Dva sloja kožnih vrpca oblikovana su mekše i kreću se zajedno s likom koji hoda. Resice su oblikovane kao zadebljani konopčići, a izdubljeni kanalići pokušavaju (ne previše uvjerljivo) ostaviti dojam lagane nabranosti. Reljef je mnogo dublji. Svrdlo debljine 0,6 cm upotrijebljeno je za izradbu velikih kanala između vrpca. Kraj jedne vrpce sa svake strane potpuno je izdvojen bušenjem niza rupa s jedne strane na drugu. Uzme li se u obzir veličina skulpture i stupanj završne obradbe, ne bi bilo nikakvo iznenađenje da je jedan tim kipara obrađivao stražnju stranu skulpture, a drugi prednju, premda treba napomenuti da su preklopi na ramenima izrađeni istom tehnikom oznaka u obliku slova V i sa prednje i sa stražnje strane.

Na desnome ramenu, potežući se preko preklopa rukava oklopa, vidljiv je još jedan element: na vanjskome kraju širok je 5 cm, a širi se do 7-8 cm kad se približi ramenu. Najvjerojatnije je riječ o kraju čeone vrpce koja pada na rame s vijenca na glavi. Vanjski rub završno je obrađen dljetom i vjerojatno netaknut. Nešto više vide se tragovi šiljastoga dljeta kao i vrlo debeloga plosnata dljeta koji upućuju na izmjene. Na lijevome ramenu nabori vojničkoga plašta upućuju na sličnu izmjenu: rađeni su i s prednje i sa stražnje strane prema gore, prema vrhu ramena, ali se na razdjelnici ne poklapaju u potpunosti. Što god im je prethodno bilo na putu, uklonjeno je i dvije su strane više-manje spojene.

Plinta: Pokraj desnoga stopala vidi se trag još jednoga brisanja. Približno pravokutan oblik (širine 9 cm, dužine 15 cm), koji je prethodno bio iscrtan na plinti kanalom izbušenim svrdlom, uklonjen je šiljastim dljetom. Možda je to bilo stopalo ili koljeno barbara koji čuču. Preostali tragovi tla oko prednjega dijela desnoga i lijevoga stopala ukazuju na to da je ostatak površine plinte zaglađen plosnatim dljetima. Stopala i pojedinosti na obući isklesani su manje vješto nego na skulpturi br. 17. Gornji dio čizme dovršen je tankim oblim i plosnatim dljetima širine 0,6-0,7 cm, a otvoreni nožni prsti blago su zaglađeni abrazivima. Preklopi na gležnju samo su djelomično izrađeni svrdlom promjera 0,4 i 0,6 cm, a lavlja glava na prednjemu preklopu lijeve čizme jedva je prepoznatljiva. Sudeći po malome dijelu koji je sačuvan na prednjoj strani desnoga stopala, vanjski rubovi plinte bili su grubo obrađeni šiljastim dljetom,

a uski obrub duž gornjega ruba izrađen je plosnatim dljetom, što može biti znak da je kip nekoć bio postavljen u veći temeljni blok.

Glava: Sadašnja rupa u ovratniku oklopa široka je 23 cm, od prednjega do stražnjega ruba ima 17 cm, a nekada je bila duboka 22 cm u stražnjemu dijelu i 8 cm u prednjemu (gdje su rubovi oštećeni, vjerojatno kad je glava nasilno odvojena). Dno je oblikovano kao plosnat ovalan oblik, 14 x 16 cm. I na dnu i na stranicama vide se tragovi gruboga šiljastoga dljeta. Rupa je očigledno naknadno dodana: urezana je u prethodno završene površine, a završna obradba rubova nije iste kvalitete kao ostatak izvedbe. Vjerojatno je napravljena u isto vrijeme kad su izbrisane čeone vrpce s ramena i atribut uz desnu nogu. Originalna glava mogla je biti isklesana u jednome komadu s tijelom, ili je mogla biti naknadno dodana, ali s manjom rupom za klin koja je poslije povećana kada je glava zamijenjena. Stoga, tehnički pokazatelji govore u prilog tome da je skulptura najprije predstavljala cara čiji je lik pretrpio *damnatio memoriae*.

Lijeva ruka: Dodana je od sredine nadlaktice, gdje izlazi ispod preklopa vojničkoga plašta i savijena je u laktu prema gore kako bi mogla držati koplje. Na strani tijela spoj je oblikovan kao približno kružna rupa promjera 7 cm na gornjem rubu, a 3 cm na donjem. Ravnina spoja blago je nagnuta prema gore i učvršćena klinom koji se sužava, a takav klin nije pronađen ni na jednoj drugoj skulpturi iz Narone te se može pretpostaviti da se rabio za mnogo veće skulpture od ovih i njihove dodatke. Rupa za klin (vjerojatno i sam klin) ima dimenzije 1,2 x 2,5 cm na unutrašnjem kraju, ali širi se do 2,5 x 4,5 cm na mjestu prijelaza s bloka figure na dodanu ruku. Na ruci se drugi kraj vjerojatno sužava prema drugoj strani. U rupi za klin otkriveni su tragovi olova, što je jedini takav primjer među naronitanskim spojevima, budući da su svi ostali željezni klinovi fiksirani ljepilima na bazi kazeina. I tu razliku možda možemo objasniti veličinom djela, budući da se olovo smatralo boljim od organskih ljepila u ovakvim okolnostima.

Desna ruka: Dodana je iznad lakta, okrenuta prema dolje, s ravnim spojem na mjestu na kojemu završava rukav tunike. Rupa za klin u sredini pravokutna je presjeka, dimenzija 3,2 x 2 cm, a ulazi 7,5 cm u blok iz kojega je izrađeno tijelo. Dvije željezne stezaljke postavljene su preko spoja, jedna s gornje strane, a druga pobočno. Šipka od koje je bila izrađena gornja stezaljka bila je debela 1,6 cm, a široka 3,2 cm te postavljena 6,5 cm u tijelo kipa. Bila je ukopana 3,5 cm u kamen kako se ne bi vidjela, a utor je vjerojatno ispunjen mramornim čepom. Stezaljka, koja je stajala sa strane, bila je manja i plića, ali nije bila urezana u kamen. Moguće je da obje stezaljke predstavljaju kasnije učvršćivanje spoja.

Rasprava: Skulptura je izrađena od gusto prošarana penteličkoga mramora iste kvalitete koji je upotrijebljen i za drugu skulpturu u oklopu br. 17. Premda tijelo nije tako visoko, čini se da su ta dva kipa bila istih dimenzija (stopala su iste veličine) i vrlo slična nacrtu. Obje skulpture tako su blisko povezane i sa dvjema skulpturama u oklopu iz Metroona u Olimpiji da je teško zamisliti da su napravljene u različitim vremenskim razdobljima; vjerojatnije je da su zamišljene kao par.

(A. C.)

Ikonografija

Do trenutka uništenja Augusteuma,⁶⁸ vjerujemo da se kolosalni kip, za koji smatramo da prikazuje Augusta za života,⁶⁹ nalazio u središnjem položaju na postolju u pozadini. Naš prijedlog ikonografskoga programa osniva se, između ostaloga, na uvjerenju da navedeni kip predstavlja Augustov lik.

Na taj bi način, veliki kip lika u oklopu predsjedao kompozicijom iz njezine središnje točke. S njegove desne strane, nalazila bi se brojna skupina pripadnika carske obitelji, a s lijeve strane likovi narednih careva, s tim da bi posljednji u seriji likova iz I. st. bio lik za koji mislimo da prikazuje Vespazijana (br. 8).

Vrlo je očigledna nerazmjernost količine kipova na desnoj strani, gdje su brojni, i na lijevoj, gdje ih je puno manje. Vjerujemo da postoje tri uzroka toj pojavi: na prvome mjestu, manji broj careva, zatim damnatio (uništenje) kojemu su bili izloženi neki od njih i, konačno, činjenica da je u sjeverozapadnome kutu razbijen izvorni arheološki sloj, što je rezultiralo vađenjem kipa koji pripisujemo Tiberiju (br. 17). Od njegova kipa uspjele su se među iskopinama pronaći noge kao i jedna od pteriga s oklopa; vjerojatno

⁶⁸ Želimo spomenuti da nas je jako začudila činjenica da D. Boschung u svojoj nedavno objavljenoj knjizi (2002.), ni na koji način ne spominje ni Augusteum ni skulpture iz Narone, o kojima je E. Marin redovito objavljivao vijesti u međunarodnim krugovima (vidjeti bibliografiju).

⁶⁹ Cf. KREIKENBOM 1992: str. 61-73. za druge kolosalne kipove Augusta, i RUCK 1997: str. 6 - 25 za definiciju veličine "kolosalno"; MARIN 2001: str. 98-100 predlaže kao optimalno datiranje 12. godinu pr. Kr. ili posljednje desetljeće pr. Kr., što bi predstavljalo jedan od ranih primjeraka paralelnih s dekretima grčkih gradova na Istoku, od kojih je najstariji onaj iz Mitilene, prije početka nove ere; cf. GASPERINI 1977: str. 68-70.

je uz njega bio smješten kip Livije Oxford-Opuzen, iako za tu tvrdnju nema neoborivih dokaza, stoga samo iznosimo pretpostavku koju smatramo razumnom i koja se osniva na paralelnoj povijesti Tiberija i Livije, čiji su kipovi sačuvani u Opuzenu.

Što se tiče Augustova kipa, u načelu se čini da je bilo predviđeno da na glavi, neovisnoj o tijelu, nosi krunu (*corona civica*) s vrpčama (*taeniae*) koje mu padaju po ramenima;⁷⁰ do toga se zaključka dolazi na temelju neuspjela rješenja vrpca na tijelu kipa, no sigurno je da glava ili nije imala krunu ili je nosila metalnu krunu, zbog čega je trebalo odstraniti već izrađene vrpce na ramenima i prikriti taj zahvat štukom. Ostaci toga skidanja mogu se primijetiti iznad paludamenta i humerale. U svakom slučaju, vrlo je moguće da te korekcije nisu bile vidljive zbog velike visine kipa, uvećane još i postavljanjem kipa na postolje.

Drugi problem koji se primjećuje jest skraćivanje ruba oklopa na dijelu koji dotiče vrat: je li tomu uzrok neko drugo prilagođavanje? No, možda bi to, ipak, predstavljalo previše korekcija.⁷¹ Imajući u vidu tu činjenicu i uklanjanje tenija, koje smo upravo komentirali, možda bismo mogli zamisliti da je prvobitna glava, iz Augustova vremena, bila tijekom vremena zamijenjena (za vrijeme Klaudija?) nekom drugom i suvremenijega tipa, u skladu s Augustovim likom, već proglašenim bogom. Ono što potpuno isključujemo, jer bi se radilo o pojavi *contra naturam*, jest mogućnost da je učinjena nezamisliva zamjena Augustova portreta za lice bilo kojega drugoga cara.

Za te jasno uočljive naknadne zahvate na ramenima i oklopu ovoga kipa br. 13, pokušali smo dati jedno objašnjenje koje je moguće, ali nije dokazivo; u svakom slučaju, njihovo postojanje nikako ne možemo previdjeti ni zanemariti.

⁷⁰ Mnogobrojni su Augustovi portreti s krunom od hrastovine ili *corona civica*, koji datiraju čak iz vremena Augusta; cf. BOSCHUNG 1993a: br. 124 (Luni), 127 (Mantova), 133 (München, podrijetlom iz Verone), 135 (München, iz kolekcije Albani), 152 (Louvre, iz Cerveteri), 153 (Louvre, villa Albani), 176 (Saintes), 199 (Toulouse, villa de Chiragan), 203 (Vicenza), 204 (Beč); cf. i ilustr. 222-226. Možemo navesti skulpturu iz Metroona u Olimpiji, koju spominjemo u više navrata, kao lik cara u vojnoj odjeći s krunom (*corona civica*) na glavi.

⁷¹ Cf. Kip u oklopu iz Palazzo Massimo, inv. 108241, iz Via Salaria: NISTA 1981: str. 4-5, n. 3; CLARIDGE 1988: str. 147-148, sl. 10.

Zamjetan je još jedan naknadan rad na kipu, do desne noge, gdje je nešto bilo otučeno, možda neka mala statua, koja je predstavljala nešto u neskladu s Klaudijevim vremenom i s konceptom diviniziranoga Augusta.

Kip prikazuje lik u energičnu pokretu,⁷² što se odražava po položaju ruku i nogu, kao i po položaju kožnatih traka zaštitnog kratkog kaputa. Obje fragmentirane ruke, iskopane u Augusteumu, mogle bi pripadati, sudeći prema veličini i materijalu (pentelički mramor), kako Augustovu kipu tako i Tiberijevu kipu (br. 17), s obzirom da dobro odgovaraju pokretu ruku, pri čemu je lijeva ruka podignuta, jer se u njoj sigurno nalazilo koplje, dok mu se u desnoj, savijenoj u laktu, vjerojatno nalazio neki drugi predmet; s obzirom na položaj prstiju, isključili bismo mogućnost da je to bila kugla. Međutim, kao što smo već istaknuli, nemamo nikakav podatak na temelju kojega bismo mogli dovesti u svezu spomenute ruke, bilo s Augustovim ili Tiberijevim kipom, iako su, prema svojim dimenzijama, morale pripadati jednome od njih.

Motivi oklopa pripadaju nesumnjivo helenističkoj tradiciji. Među ukrasima u obliku vrpce nalazi se jedna zdepasta glava Gorgone bez krila, kratke kose koja joj pokriva gornji dio uha i zmijama vezanim u čvor ispod brade.⁷³ U središnjem položaju nalaze se dvije Nerejide koje jašu na morskim konjčićima, držeći plašt podignutom lijevom rukom. Motiv Nerejida koje jašu na morskim nemanima možemo naći, primjerice, na kipovima iz Formija koji se čuvaju u Državnome muzeju u Napulju⁷⁴ kao i na mramornoj neoatičkoj šalici iz Palače Massimo.⁷⁵ Izgleda da je ikonografija povorke s morskim likovima uvedena u Rimu krajem II. st. pr. Kr.

Ispod toga prikaza nalaze se lijepo oblikovani dupini okrenuti prema jednom akantovu listu koji se okomito uzdiže s još drugim dvama, koji se otvaraju nadesno i nalijevo po zakrivljenu obliku oklopa, savršeno oblikovanim i izvedenim finim lezbičkim motivima. Spomenute motive razdvaja jedna mala šupljina načinjena pomoću finoga svrdla za trepanaciju. Dva reda visećih pteriga zaokružena su znatnim obiljem motiva i jasno naznačenim spojnicama;

⁷² Kao što također prikazaju kipovi navedeni u bilješci 79 i kip u vojnoj opremi iz Rusellae, cf. BOSCHUNG 2002: str. 70, br. 20.12, ilustr. 60, 4.

⁷³ Ovaj način prikazivanja Gorgone bio bi sličan prikazu Gorgone na oklopu Holkonija Rufa iz Pompeja (Državni muzej u Napulju, inv. br. 6233) i onoj na oklopu Germanika ili Druza iz Muzeja ex-Lateranensea; cf. MANCINI 1911 (1966): str. 63-64.

⁷⁴ Inv. br. 145070-145080, BARRINGER 1994: str. 237, br. 400; DE CARO 1999: str. 40-41.

⁷⁵ Inv. br. 113189, B. GERMINI, u A. LA REGINA, ed., 1998, str. 83. Ovaj komad potječe iz područja bolnice Svetoga Duha (St. Spirito), Lungotevere in Sassia i datiran je u sam početak I. st. pr. Kr. PARIS 1979: str. 255-257, n. 159.

slijedi samo jedan red kožnatih traka zaštitnog kratkog kaputa, ispod kojih, u blagim naborima, izviruje rubni dio kolobija.

Motivi Nerejida na morskim nemanima pojavljuju se i na drugim Augustovim kipovima, kao na primjer u kazalištu Lecce;⁷⁶ predstavljaju, kako tvrde razni autori, aluziju na pobjedu kod Akcija, što bi bilo potpuno u skladu s prikazivanjem na pterigama rogova izobilja, vojnih trofeja, figura zarobljenika poput Gala ili istočnih barbara, uz druge motive kojima je August bio naklonjen, primjerice ovnova ili orlova koji stoje uz bok središnjoj figuri Jupitera Amona u prvome nizu ukrasa na pterigama.

Treba istaknuti površnji rad na stražnjemu dijelu kipa, kao i rad različitih ruku koji se primjećuje na trakama zaštitnog kožnog kaputa.

Iste motive, poput ovih s oklopa, možemo naći tijekom I. st. pr. Kr. na jednom kipu odjevenome u vojnu opremu iz Ville Borghese i na drugima;⁷⁷ želimo usput napomenuti da se radi o tipu vojne skulpture u kojoj se Neron želio prikazivati u dobro poznatim prigodama: u kazalištu u Bologni i u Metroonu u Olimpiji, iako je moguće da se u ovom zadnjem slučaju nije radilo o kipu Nerona s glavom Tita, nego izravno o predstavljanju samoga Tita;⁷⁸ sigurno se na taj način slijedio Augustov model.

Kad smo već došli do ove točke, usudili bismo se predložiti kao hipotezu da je moguće da se ikonografski program Metroona iz Olimpije, dobro poznat i objavljen u svoje vrijeme,⁷⁹ mogao inspirirati na nekim drugim prethodnim

⁷⁶K. MANNINO, u F. D'ANDRIA, 1999, str. 46-49; VERMEULE 1959-1960: str. 46, br. 98.

⁷⁷STEMMER 1978: str. 78, br. VII, 6; VERMEULE 1959-1960: str. 39, 45-46, br. 43, 87, 90-91, 95, 97. Kip u vojnoj odjeći iz ville Borghese nalazi se na ulaznoj "lođi", postavljen na bazi jednoga stupa i zajedno s br. XXVIII; izrađen je od mramora iz Luni-Carrare; reljef oklopa je prilično plitak, prikazuje morske konjiće i Nerejide, ali bez dupina, i na svim trima nizovima pteriga pojavljuju se lavlje glave.

⁷⁸BOSCHUNG 2002: str. 100-101, br. 33.3, ilustr. 80,2, smatra da se radi o Titu i odbacuje hipotezu H. Hitzla da se radi o Neronovu kipu s Titovom glavom; HITZL 1991: str. 46-49; MANCINI 1911 (1966): str. 45, br. 15; MORIGI - VITALI 1988: str. 72, br. 9; NIEMEYER 1968: str. 94, br. 433, ilustr. 13; STEMMER 1978: str. 33-34, br. III, 5; VERMEULE 1959-1960: str. 45-46, br. 86 i 96. Kip iz Bologne pronađen je godine 1513. na Trgu Celestini, gdje je pri nedavnim iskapanjima otkriveno kazalište; podsjetimo se da je Neron bio zaštitnik grada i da je obnovio kazalište. Kip je također izrađen od pentelickoga mramora, a na oklopu su Nerejide prikazane u visokome reljefu, no ipak ne toliko visokome kao u slučaju Narone.

⁷⁹BOSCHUNG 2002: str. 100-105; HITZL 1991; TRUMMER 1980: str. 167-173.

modelima, od kojih nam je do sada jedino poznat model Augusteuma iz Narone s kojim ga vežu i neke druge podudarnosti, kao što ćemo vidjeti kada dođemo do Klaudijeva kipa (br. 14). Želimo, isto tako, skrenuti pozornost na sličnost motiva pteriga Augusta iz Narone i pteriga kipa iz Olimpije na kojemu se u središtu prvoga niza nalazi lik Jupitera Amona.

Osim već navedenih argumenata, vjerujemo da postoji još jedna činjenica koja ide u prilog našem uvjerenju kako kip br. 13 predstavlja Augusta, a to je položaj drugoga podnožja iz nešto kasnijega perioda, s obzirom da je posvećen Augustu, za kojega je Dolabela upisao da je već bio proglašen bogom, i koji je mogao već i prije biti oslonac za neki signum, vjerojatno zlatni, tipa koji se koristio kod procesija.⁸⁰

Osim toga i stilistička analiza potvrđuje predloženo datiranje kipa iz Narone. Svi nas detalji uistinu vode u vrijeme Augustove vladavine; istaknimo samo način obradbe zakrivljenoga ruba oklopa, kao i način obradbe akantovih listova sa središnjom žilom i malim šupljinama, izrađenim svrdlom i raspoređenim po nazubljenim završecima.

(I. R.)

Skulptura br. 6
ŽENSKI KIP BEZ GLAVE
LIVIJA (?)

Datacija: Augustovo doba (oko 10. g. pr. Kr.)

Opis

Dimenzije: ukupna visina 177 cm; visina kipa 168 cm

Stanje sačuvanosti: Ženski kip odjeven u višeslojnu odjeću, pronađen u više dijelova. Glavni lom prilikom pada bio je po širini kipa u predjelu nogu, od desnoga prema lijevome koljenu i po polovici draperije koja pada preko lijeve ruke. Taj je dio kipa spojen od 46 ulomaka (vidi stražnju stranu kipa) u konzervatorsko-restauratorskom postupku. U cijelosti nedostaje glava, desna ruka od lakta i lijeva od podlaktice, te stražnji dio tijela. Prednji dio kipa s bočnom lijevom stranom isklesan je od jednoga mramornoga bloka. Stražnji

⁸⁰ Vidjeti bilješku br. 62.

dio kipa je posebno izrađen, i to iz najmanje triju pojedinačno klesanih komada, naknadno spojenih na stražnju stranu. Vidljiva su četiri četvrtasta utora, različito raspoređena, od toga dva sa ostacima željeznoga trna. Dva su utora postavljena u visini leđa, jedan je po sredini tijela, a jedan s vanjske strane lista desne noge. Jedan ulomak (vis. 42 cm, šir. 13 cm, deb. 5-3 cm) pripada stražnjoj desnoj strani kipa, i dodan je restauratorskim zahvatom. Površina ulomka s vanjske strane ima naglašenu draperiju odjeće, a s unutrašnje strane je glatko obrađena i s jednim četvrtastim utorom po sredini. Drugi ulomak (duž. max. 24 cm, vis. 20 cm, deb. 5-2 cm), nepravilno odlomljen, pripada središnjem i desnom stražnjem dijelu tijela. Također, ima izrađenu draperiju po površini. Pri dnu ima ostatak od četvrtasta utora. Dakle, ulomci stražnjega dijela tijela posebno su izrađivani te spajani ljepljivom i željeznim klinovima.

Na temelju toga može se zaključiti kako jedan mramorni blok nije bio dovoljan za izradu cijeloga kipa, te se prišlo klesanju pojedinačnih dijelova stražnje strane kipa. Uz sve ostale fragmentiranosti kipa, nastale prilikom pada, oštećenja su prisutna i na draperiji odjeće, posebno ispod vrata, i po grudima. Više rupičastih oštećenja, odlomljenost izdignutoga nabora plašta može se zapaziti na nizu dijagonalno raspoređenih nabora koji padaju između nogu.

U visini lijevoga ramena postoje oštećenja, dok je desni dio ramena pripremljen za spajanje. Sa svake strane je po jedan četvrtast žlijeb. Unutar otvora za glavu nalazi se kružni utor za pričvršćivanje. To je jedini kip u cijeloj skupini koji pokazuje navedeno tehničko rješenje, pripremljeno za konačni postupak uglavljivanja glave-portreta u duboki otvor.

Stav: Ženski kip odjeven u višeslojnu odjeću, izvanredno visoke klesarske i umjetničke kreacije. Figura je, poput ženskoga kipa br. 2, prikazana u vrlo živahnu pokretu. Težina tijela je prebačena na lijevu nogu, čije je stopalo zakošeno i dopire sve do lijevog ugla prednje strane baze. Desna je noga svinuta u koljenu, zabačena prema straga i lagano podignuta na prstima. Noge s opisanom težinom tijela stoje na tanjoj četvrtastoj bazi koja je isklesana zajedno s prednjom stranom kipa. Na stražnjoj strani baza nije sačuvana jer je bila izrađena od posebnoga mramornog bloka i naknadno dodana. Lijeva ruka je malo odmaknuta od tijela, u laktu svijena i ispružena prema naprijed. Desna ruka je u gornjemu dijelu odmaknuta od tijela i najvjerojatnije je bila ispružena sa strane. Možda je držala i neki atribut u ruci. Takvim položajem i stavom nogu gornji dio tijela je izbačen u prostor s okretom na lijevu stranu.

Odjeća: Figura žene odjevene u višeslojnu odjeću poput ženskih kipova br. 1 i br. 2 u istoj skupini. Ta je odjeća karakteristična nošnja rimske matrone,⁸¹

⁸¹ SEBESTA 2001: str. 48-49.

s time da se njezine potvrde u kiparskoj umjetnosti najčešće nalaze kod carica. Donju haljinu čini tunika zvana *calasis* s kratkim zakopčanim rukavima.⁸² Njezini nabori vidljivi su uokolo vrata i ispod vrata, dok se na desnom ramenu i ruci vidi način njezina zakopčavanja. Ukupno je izrađeno pet kružnih otvora koji su spojeni sa šest dugmadi. Prvo i drugo dugme je oštećeno, ali je vidljiv obris mjesta na kojem se nalazilo i način na koji je povezivalo tkaninu. Četiri ostala dugmeta su kružnoga, malo ispupčena oblika. Razmak između dugmadi je skoro pa ujednačen (6, 7, 5 i 8 cm). Iznad tunike s rukavima žena nosi stolu koja pada sve do polovice nogu. S obzirom na njezinu iznimnu širinu, količina dubokih i teških «V» nabora po prsima upotpunjena je onima šiljastih završetaka koji se zaustavljaju tek u razini preklopljenoga nabora. Grudi su istaknute i razmahnute, te slijede položaj tijela. Stola na svakom ramenu ima prišivenu naramenicu, tj. institu, koja je bolje vidljiva na desnoj strani kipa. Instita je sačuvana u dužini od 6 cm, kao poprečna pravokutna vrpca i možda je bila ojačana nekim drugim materijalom. Ispod grudi stola je potpasana kao i kod kipova br. 1 i br. 2, oblikujući preklopljen nabor u širini od 49 cm. Nabor je vrlo razigran, izdignut i klesarski virtuozno riješen. Dvostruko presavijena tkanina stvara velike omega nabore koji se, u manjoj varijanti, javljaju na samom okrajku stole koja pada po površini baze. Taj način rješavanja tako zahtjevna i vrlo komplicirana nabora iskazuje se kao specifična umjetnička kreacija. Time se ovaj kip izdvaja u cijeloj skupini. Ispod preklopljena nabora teku uzdužni nabori, ritmički raspoređeni, dok je ostala tkanina stole priljubljena uz tijelo, naglašavajući anatomiju struka, pupak i dio trbuha. Kao i kod ostalih kipova, stola pada po polovici nogu. S prednje lijeve strane nabori su uski i duboko izlijebljeni. Nabori odjeće između nogu lepezasto se otvaraju i zaustavljaju iznad baze, te modeliraju cijeli niz otvora omega oblika.

Preko stole žena nosi palu ili plašt čiji okrajak pada preko lijevoga ramena i niz ispruženu ruku u većem snopu uzduž lijeve strane tijela. Drugi dio se nastavlja preko leđa, ispod desne ruke, pa u bogatome snopu prelazi poprečno po tijelu. Nastavlja se i prebacuje preko lijeve ruke, odakle slobodno pada, spajajući se sa naborima na lijevoj strani tijela. Na ovom bogatom snopu nabora, na prednjoj strani, nalazi se sa svake strane po jedna kićanka. Ostali dio pale pada preko nogu i uzduž njih, stvarajući guste dijagonalne i duboko izlijebljene nabore.

Na krajevima pale može se uočiti *clavus* koji čine dvije vrpce, svaka širine 1 cm, paralelno položene jedna do druge.

⁸² ID. 26.

Obuća: Na nogama žena nosi zatvorene cipele s naprijed zaobljenim vrhom i s izdignutim potplatom. Taj tip cipela nosi se uz ovu višeslojnu odjeću, a poznat je iz izvora kao *calcei muliebres*. Isti tip cipela javlja se i kod kipa br. 2.

Vertikalno mjerenje:

Udaljenost od površine plinte do l. ramena: 168 cm

Udaljenost od površine plinte do d. ramena: 172,5 cm

Udaljenost od površine plinte do l. bradavice: 151 cm

Udaljenost od površine plinte do d. bradavice: 153 cm

Udaljenost od površine plinte do pupka: 119 cm

Udaljenost od površine plinte do l. koljena: 58 cm

Udaljenost od površine plinte do d. koljena: 52 cm

Udaljenost od površine plinte do izlomljenog dijela l. ruke: 118,5 cm

Udaljenost od površine plinte do izlomljenog dijela d. ruke: 132 cm

Linearno mjerenje:

Udaljenost od pupka do l. bradavice: 33,5 cm

Udaljenost od pupka do d. bradavice: 35 cm

Razmak između l. i d. bradavice: 25 cm

Udaljenost od l. koljena do l. bradavice: 94 cm

Udaljenost od d. koljena do d. bradavice: 101 cm

Ostale dimenzije:

Debljina na stražnjoj strani (max.): 31 cm

Debljina kipa na l. strani (max.): 28 cm

Debljina kipa na d. strani (max.): 30 cm

Širina kipa (max.): 76 cm

Plinta:

širina prednje strane: 53 cm

dubina l. strane: 29,5 cm

dubina d. strane: 20 cm

debljina l. strane: 6 cm

debljina d. strane: 6 cm

debljina prednje l. strane: 5 cm

debljina prednje d. strane: 6 cm

(M. K.)

Tehnika

Veličina: mnogo veća od prirodne veličine, visine vjerojatno $6\frac{1}{2}$ rimskih stopa, uključujući glavu

Lik u draperiji: Čini se da su najveće dimenzije bile visina od 1,77 m (uključujući plintu), širina 0,76 m i dubina 0,31 m ($0,41\text{ m}^3$, 1,2 t). Neobrađeni blok kamena visoke kakvoće mogao je imati nepravilan oblik te biti znatno oštećen prema stražnjoj strani. U svakom slučaju, velike površine skinute su sa stražnje strane (na nekim mjestima vjerojatno pilom) i dodane su četiri tanke kamene ploče kako bi se dobio barem privid odgovarajuće mase. Fragmenti dviju dodanih ploča od tamnije boje mramora pronađeni su i ponovno pričvršćeni. Površine na objema stranama spojeva pripremljene su zupčastim dlijetima (4 zupca/2 cm ili 5 zubaca/2,3 cm) dok su težinu dodataka podupirali pravokutni željezni klinovi. Rupe za gornja tri klina dimenzija su 4×2 cm, a sužavaju se prema dnu do $1,5 \times 3,5$ cm. Klinovi izvađeni iz rupa na vrhu i dolje lijevo imali su dimenzije presjeka $2,8 \times 1,0$ cm i $2,7 \times 1,4$ cm, dok im je dužina bila 5,7 cm i 6,7 cm. Rupa za klin gore desno ulazi u tijelo kipa 5,5 cm, a 3,8 cm u dodani dio. Dva manja komada također su dodana u plitke utore obrađene zupčastim dlijetima (bez klinova), kako bi se dobio gornji dio desnoga i lijevoga ramena. Dodatak desnoga ramena je nađen i ponovno postavljen u prilično labav spoj. Taj komad ujedno je bio i mali dio utora u koji je sjedala glava (vidi dolje).

Nacrt kipa blisko je povezan sa skulpturom br. 2, ali tijelo je više zakrenuto (kao kod br. 1), i žena ne nosi veo. Prema kvaliteti klesarskoga rada ovo je najbolji ženski kip iz Narone. Na prednjoj strani statue nabori draperije pojavljuju se u mnogo oblika i s finim detaljima na površini. Svrkla promjera 0,4 ili 0,5 cm upotrijebljena su za podrezivanje nabora u obliku slova omega na prijeklopu stole. Veće svrdlo (0,7 cm) upotrijebljeno je za izradbu dubokih nabora u pregibu lijeve ruke. Ukrašeni kutni utezi (kićanke) na naborima pale koja visi niz lijevu stranu vrlo su oštro definirani. Rubovi pale su nabrani, a plitki utori u većim naborima izrađeni su oblim dlijetom širine 0,6 cm. Ukrasna vrpca (*clavus*) na donjemu rubu pale naznačena je paralelnim brazdama izrađenima plitkim, pomalo zaobljenim dlijetom širine 1,0 cm. Površina stole završno je obrađena tankim plosnatim dlijetima, ali pala je dovršena turpijama i abrazivima, čak i sa stražnje strane kipa.

Plinta: Vrlo je mala, a debljina joj se smanjuje od 6 cm na desnoj strani do 5 cm na lijevoj. Ova plinta zasigurno je bila postavljena u utor većega temeljnog bloka, pa su zato i vanjski rubovi posebno obrađeni zupčastim dlijetom (5 zubaca/2,5 cm) s prednje i s desne strane te šiljastim dlijetom s lijeve

strane. Gornja površina, između stopala, zaglađena je širokim, lagano zaobljenim dlijetom širine 1,6 cm, a porub stole duboko je urezan uz pomoć svrdla.

Glava: Glava koja nedostaje bila je postavljena u ovratnik tunike pomoću dubokoga utora u obliku krnjega stošca širine 20 cm i dubine 9 cm. Veći dio stražnje stijenke utora nedostaje, a činio ga je jedan od zasebnih dijelova koji su dodani sa stražnje strane kipa. Na dnu utora koje je ravno, promjera oko 8 cm, nalazi se pravokutna rupa za klin (2,5 x 2,6 cm, dubine 5 cm). Očigledno se smatralo da je glava osobito rizična, pa je zahtijevala dodatno pojačanje vrata. Možda je imala i neku značajku koja je narušavala ravnotežu, ili jednostavno stabilnost i snaga dodane stražnje stijenke utora nije ulijevala povjerenje.

Desna ruka: Dodana je iznad lakta, na mjestu gdje ruka izviruje ispod rukava tunike. Spoj je napravljen kao ravan spoj koji je uvučen 1 cm unutar ruba rukava. Površina je ostavljena pomalo gruba, a obrađena tankim šiljastim dlijetom. Željezni klin u sredini spoja je izvađen. Pravokutna je presjeka veličine 1,4 cm, premda rupa iz koje je izvađen ima presjek 2,6 x 2 cm. Dio klina koji je ulazio u tijelo bio je dug 9 cm i postavljen vodoravno, dok je ravnina spoja ukošena oko 30° prema naprijed i prema van, što ukazuje na to da je ruka bila svinuta u laktu prema gore i prema van.

Lijeva ruka: Dodana je kod zapešća, gdje izviruje iz poluutora dubokoga 4 cm ispod nabora pale. Spoj je bio ravan, pojačan željeznim klinom otprilike kvadratna presjeka, dimenzija 1,0 x 1,2 cm. Klin je postavljen u fiksir na bazi kazeina u rupu veličine 1,5 x 1,5 cm duboku 5 cm. Spojne površine obrađene su širokim križnim dlijetom širine 0,6 cm.

Rasprava: Premda su kvaliteta mramora i način izradbe ove skulpture bolji od ostalih ženskih kipova iz naronitanske skupine, imaju i mnogo zajedničkih obilježja i vjerojatno pripadaju istomu širem razdoblju. No, ova je skulptura možda izrađena nešto kasnije od skulptura iz Augusteuma Narone, koje su joj najsličnije po veličini, br. 7 i br. 2.

(A. C.)

Ikonografija

U seriji tijela bez glave, s odjećom koju bi jednako mogle koristiti različite ličnosti carske obitelji (Julija, Oktavija, Antonija), pucetama zakopčanom tunikom ili *calasis*, te sa stolom i palom, slijedeći kasnogričke modele,⁸³ odlučili smo identificirati kip br. 6 kao Livijin lik.⁸⁴ Zašto? Iako je točno da njezin srušeni kip nije nađen pokraj Augustova, radi se o figuri čije su dimenzije veće od prirodnih, a po načinu izradbe nam se čini da odgovara Augustovu vremenu i, osim toga, prilično je slična, što se modela tiče, Liviji/Antoniji s reljefa iz Ravenne,⁸⁵ modelu iz gliptoteke Ny Carlsberg,⁸⁶ pa modelu nepoznate figure iz Akvileje,⁸⁷ modelu iz Leptis Magne,⁸⁸ onome iz Muzeja Louvre,⁸⁹ iz Minturna,⁹⁰ iz Velletrijs⁹¹ i modelu koji sjedi iz Rusellae (Grosseto).⁹²

Navedene skulpture datiraju iz vremena nakon Augusta, Tiberija ili Klaudija; ova skulptura, za koju predlažemo identificirati je kao Liviju, ima na nogama *calceus muliebris* od meke i fine kože kroz koje se nazire oblik stopala, što bi mogao biti značajan podatak vezan za trenutak u stvarnome životu osobe.

⁸³ DELLA SORTE BRUMAT 1989: str. 302-303; SCHOLZ 1992: str. 10-32 gdje autorica izlaže vrlo kompletnu studiju toga odjevnoga predmeta, obraćajući posebnu pozornost na književne izvore, i str. 75-78 za prikazivanje stola od kasnorepublikanskoga do julijevsko-kladijevskoga vremena; za tuniku i palu, ibidem, str. 93-107. Za taj tip odjevnoga predmeta u protoaugustovo vrijeme, vidjeti osim toga, SCHMIDT 1967: str. 1-24. Za taj tip odjeće na kipovima Hispanije vidjeti također BAENA 2000: str. 20-21, ilustr. 5-7, za različite tipove u okviru te ikonografske struje, i LÓPEZ 1998: str. 70-71, 75-77, br. 38, 43-45.

⁸⁴ MARIN 2001: str. 106-109. Cf. BARTMAN 1999: str. 72-101 za predstavljanja Livije u vrijeme Augustove vladavine.

⁸⁵ Cf. posljednju bibliografsku referenciju, BOSCHUNG 2002: str. 195-196, ilustr. 1-2. O polemici predstavlja li ženska figura Liviju ili Antoniju, LA ROCCA 1992: str. 298-310 i MARIANI 1995: str. 247-248. Kako La ROCCA, op. cit., JUCKER 1976: str. 145 ss, fig. B, kao i KOKKINOS 1992: str. 114-115 i također SIMON 1982: pp. 338-340, smatraju da se radi o Antoniji, mišljenje koje i mi dijelimo.

⁸⁶ Inventirano pod brojem 1643; BARTMAN 1999: p. 158, br. 28; WINKES 1995: str. 119-120, br. 43.

⁸⁷ DELLA SORTE BRUMAT 1989: str. 302, fig. 5; SCRINARI 1972: str. 31-32, br. 87.

⁸⁸ BARTMAN 1999: str. 179, br. 73; BOSCHUNG 2002: str. 8-10, br. 1.13; KREINKENBOM 1992: str. 185, br. III, 45.

⁸⁹ Ma 1242; BARTMAN 1999: str. 146-147, br. 3.

⁹⁰ BOSCHUNG 2002: str. 43, br. 5.7.

⁹¹ BARTMAN 1999: str. 152-153, br. 15; WINKES 1995: str. 110-111, br. 36; čuva se u Holkholm Art Gallerie.

⁹² Ma 97738 i 97772; BARTMAN 1999: str. 158-159, br. 29; BOSCHUNG 2002: str. 69, br. 20,1; GARRIGUET 2002: str. 52-54.

Njezina je odjeća izrađena vrlo vješto i na taj se način mogu uočiti svi detalji i reljefi na stoli i pali, odjevnim predmetima tipičnima za uglednu rimsku matronu.⁹³ Mada ne raspolažemo portretom, što bi, naravno, bio presudan element za identifikaciju i datiranje, stil nabora na odjeći blizak je drugim dvjema ženskim skulpturama koje su isto tako pronađene među iskopinama zgrade, i za koje, također, smatramo da pripadaju Augustovu vremenu [br. 4-5].

Što se tiče mogućnosti da je došlo do premještanja figura po uzdužnome postolju u celi hrama, smatramo isto ono što ćemo reći u svezi kipova iz Klaudijeva vremena, kada je, pretpostavljamo, moglo doći do određene promjene prvobitnoga rasporeda figura u kojemu bi se ova Livijina skulptura nalazila desno od prethodne, Augustove, br. 13.

(I. R.)

⁹³BAENA 2000: str. 12 i 21, ilustr. 7; HEKLER 1909: str. 153-154, fig. 15-16; SCHOLZ 1992; S. STONE, u J. L. SEBESTA-L. BONFANTE, ed., 2001, str. 48-49.

LITERATURA

ÁLVAREZ – NOGALES 2003

Álvarez, J. M^a. – Nogales, T., *Forum Coloniae Augustae Emeritae. Templo de Diana*, 2 voll., Mérida 2003

AMBROSINI – TACCHINI 1995

Ambrosini, C. – Tacchini, A., *Il ciclo statuario della basilica di Veleia*, in: G. Sena Chiesa (ed.), *Augusto in Cisalpina. Ritratti augustei e giulio-claudi in Italia settentrionale*, Bologna 1995, pp. 205-227

BAENA 2000

Baena, L., *Tipología y funcionalidad de las eculturas femeninas vestidas de Hispania*, in: Actas de la III Reunión sobre Escultura Romana en Hispania, Madrid 2000, pp. 1-23

BALTY 1988

Balty, J. C., *Groupes statuaires impériaux et privés de l'époque julio-claudienne, Ritratto ufficiale e ritratto private*, in: Atti della II Conferenza Internazionale sul Ritratto Romano, Roma 1988, pp. 31-46

BARRINGER 1994

Barringer, J. M., *Divine Escorts. Nereids in Archaic and Classical Greek Art*, Michigan 1994

BARTMAN 1999

Bartman, E., *Portraits of Livia. Imaging the Imperial Women in Augustan Rome*, Cambridge 1999

BENSEDDIK 1997a

Benseddik, N., *La corona laurea et gemmata au Musée National des Antiquités* (ex-Stephane Gsell), *Annales du Musée National des Antiquités* 6, XXX 1997, pp. 31-42

BENSEDDIK 1997b

Benseddik, N., *Esculape et Hygie en Afrique: classicisme et originalité, Antiquités Africaines. Hommages à Georges Souville* 33, XXX 1997, pp. 143-154

BERGMANN – ZANKER 1981

Bergmann, M. – Zanker, P., *Damnatio memoriae. Umgearbeitete Nero- und Domitiansporträts. Zur Ikonographie der flavischen Kaiser und Nerva*, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 96, Berlin 1981, pp. 317-412

BIEBER 1977

Bieber, M., *Ancient Copies. Contributions to the History of Greek and Roman Art*, New York 1977

BOSCHUNG 1993a

Boschung, D., *Die Bildnisse des Augustus*, Berlin 1993 (Das römische Herrscherbild, I/2)

BOSCHUNG 1993b

Boschung, D., *Die Bildnistypen der iulisch-claudischen Kaiserfamilie: ein kritischer Forschungsbericht*, Journal of Roman Archaeology 6, Portsmouth 1993, pp. 38-79

BOSCHUNG 2002

Boschung, D., *Gens Augusta. Untersuchungen zu Aufstellung, Wirkung und Bedeutung der Statuengruppen des julisch-claudischen Kaiserhauses*, Mainz am Rhein 2002

BOSSERT – KASPAR 1974

Bossert, M. – Kaspar, D., *Eine iulisch-claudische Kaiserkultgruppe in Avenches*, Bulletin de l'Association Pro Aventico 22, Avenches 1974, pp. 17-26

CAMBI 1980a

Cambi, N., *Antička Narona. Urbanistička topografija i kulturni profil grada*, in: Ž. Rapanić (ed.), *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split 1980, pp. 127-153 (Izdanja HAD-a, 5)

CAMBI 1984

Cambi, N., *Zwei Vespasians-Porträts aus Dalmatien*, Boreas 7, Münster 1984, pp. 82-88 (= E. MARIN et alii, *Narona*, Zagreb-Opuzen 1999, pp. 85-93)

CAMBI 1989a

Cambi, N., *El retrat romà*, in: I. Rodà (ed.), *Retrats antics*, Barcelona 1989

CAMBI 1989b

Cambi, N., *El retrato romano*, in: I. Rodà (ed.), *Retratos antiguos*, Barcelona 1989

CAMBI 1998

Cambi, N., *Skupina carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Histria antiqua 4, Pula 1998, pp. 45-61

CAMBI 2000

Cambi, N., *Imago Animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000

CLARIDGE 1985

Claridge, A., *Sulla lavorazione dei diversi marmi bianchi nella scultura romana*, in: P. Pensabene (ed.), *Marmi Antichi*, Roma 1985, pp. 113-125 (Studi Miscellanei, 26)

CLARIDGE 1988

Claridge, A., *Roman statuary and the supply of statuary marble*, in: J. C. Fant (ed.), *Ancient Marble Quarrying and Trade*, Oxford 1988, pp. 139-155 (BAR International Series, 453)

CLARIDGE 1990

Claridge, A., *Ancient techniques of making joins in marble statuary*, in: *Marble: Art Historical and Scientific Perspectives on Ancient Sculpture*, Malibu 1990, pp. 135-162

CLARIDGE 1996

Claridge, A., *Models and copying*, in: J. S. Turner (ed.), *Dictionary of Art* 27, London 1996, pp. 18-20

DE CARO 1999

De Caro, S., *Museo Archeologico Nazionale di Napoli, Guida alle collezioni*, Napoli 1999

DELLA SORTE BRUMAT 1989

Della Sorte Brumat, G., *L'abbigliamento romano dal I sec. a.C. al I d.C.*, in: *Aquileia repubblicana e imperiale*, Udine 1989, pp. 293-311 (*Antichità Alto Adriatiche*, XXXV)

DUMONT 1989

Dumont, N., *Un portrait d'Agrippine la Jeune trouvé en Narbonnaise à Nègrepelisse (Tarn-et-Garonne)*, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 22, Paris 1989, pp. 381-390

FITTSCHEN 1977

Fittschen, K., *Katalog der antiken Skulpturen in Schloss Erbach*, Berlin 1977

FITTSCHEN – ZANKER 1983

Fittschen, K. – Zanker, P., *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom III. Kaiserinnen- und Prinzessinnenbildnisse Frauenporträts*, Mainz am Rhein 1983

FUCHS 1989

Fuchs, M., *Le sculture dello scavo calabresi (1840)*, in: M. Fuchs - P. Liverani - P. Santoro, *Caere-2. Il teatro e il ciclo statuario giulio-claudio*, Roma 1992, pp. 53-88

FUCHS 1990

Fuchs, M., *Frauen um Caligula und Claudius: Milonia Caesonia, Drusilla und Messalina*, *Archäologischer Anzeiger*, Berlin-New York 1990, pp. 107-122

FUCHS 1938

Fuchs, S., *Neue Frauenbildnisse der frühen Kaiserzeit*, *Die Antike* XIV, Berlin-Leipzig 1938, pp. 255-280

GARRIGUET 2001

Garriguet, J. A., *La imagen del poder imperial en Hispania. Tipos estatuarios*. CSIR. España II/1, Murcia 2001

GARRIGUET 2002

Garriguet, J. A., *El culto imperial en la Córdoba romana: una aproximación arqueológica*, Córdoba 2002

GASPERINI 1977

Gasperini, L., *L'Augusteo di Firmo Piceno in un epigrafe da rileggere*, Annali della Facoltà di lettere e filosofia della Università di Macerata X, Padova 1977, pp. 59-87

GERMINI 1998

Germini, B., in: A. La Regina (ed.), *Museo Nazionale Romano. Palazzo Massimo alle Terme*, Roma 1998, p. 83

GIULIANO 1984

Giuliano, A. (ed.), *Museo Nazionale Romano. Le Sculture I/7.2*, Roma 1984

GOETHERT 1972, 1973

Goethert, K.-P., *Zur einheitlichkeit der Statuengruppe aus der Basilika von Velleia*, Römische Mitteilungen 79, Roma 1972, pp. 235-247; 80, 1973: pp. 285-287

GOETTE 1988

Goette, H. R., *Mulleus-Embas-Calceus. Ikonographische Studien zu römischen Schuhwerk*, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 103, Berlin 1988, pp. 401-464

GOETTE 1990

Goette, H. R., *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein 1990

GOLDMAN 2001

Goldman, N., *Roman Footwear*, in: J. L. Sebesta and L. Bonfante (ed.), *The World of Roman Costume*, Wisconsin 2001, pp. 101-129

HAHN 1994

Hahn, U., *Die Frauen des römischen Kaiserhauses und ihre Ehrungen im griechischen Osten*, Saarbrücken 1994

HANFMANN – VERMEULE – YOUNG – JUCKER 1957

Hanfmann, G. M. A. – Vermeule, C. C. – Young, W. J. – Jucker, H., *A New Trajan*, American Journal of Archaeology 61/3, Boston 1957, pp. 223-253

HEKLER 1909

Hekler, A., *Römische weibliche Gewandstatuen*, München 1909

HITZL 1991

Hitzl, H., *Die kaiserzeitliche Statuenausstattung des Metroon*, in: Olympische Forschungen 19, Berlin-New York 1991

ISAGER 1976

Isager, J., *Vespasiano e Augusto*, in: Studia Romana in honorem Petri Krarup septuagenarii, Odense U.P. 1976, pp. 64-71

JUCKER 1976

Jucker, H., *Die Prinzen auf dem Augustus-Relief in Ravenna*, in: Mélanges d'Histoire ancienne et d'Archéologie offerts à Paul Collart, Lusanne 1976, pp. 237-267

KOCH 1995

Koch, G., *Ein römischer Kaiser in Dyrrachium*, Römische Mitteilungen 102, Roma 1995, pp. 321-326

KOKKINOS 1992

Kokkinos, N., *Antonia Augusta. Portrait of a Great Roman Lady*, London-New York 1992

KOLEGA 1998

Kolega, M., *Carski kipovi julijevske-kladijevske dinastije u Enoni*, Histria antiqua 4, Pula 1998, pp. 85-91

KOPPEL 1985

Koppel, E. M., *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, Berlin 1985

KREIKENBOM 1992

Kreikenbom, D., *Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhundert nach Christus*, Berlin-New York 1992

LA ROCCA 1992

La Rocca, E., *Claudio a Ravenna*, La parola del Passato XLVII, Napoli 1992, pp. 264-314

LEÓN 1995

León, P., *Esculturas de Itálica*, Sevilla 1995

LICHOCKA 1984

Lichocka, B., *Les portraits d'Agrippina Maior sur les monnaies romaines*, Rocznik Museum Narodowego Warszawa 28, Warszawa 1984, pp. 7-33

LINFERT 1976

Linfert, A., *Kunstzentren hellenistischer Zeit. Studien an weiblichen Gewandfiguren*, Wiesbaden 1976

LIPPOLD 1936-1956

Lippold, G., *Die Skulpturen des Vaticanischen Museum III*, 2 voll., Berlin 1936-1956

LIVERANI 1989

Liverani, P., *La statua di Augusto dagli scavi 1840*, in: M. Fuchs - P. Liverani - P. Santoro, *Caere-2. Il teatro e il ciclo statuario giulio-claudio*, Roma 1992, pp. 137-143

LIVERANI 1992

Liverani, P., *Variazioni sul tema di Iuppiter*, in: V. Casale - F. Coarelli - B. Toscano (ed.), *Scritti di Archeologia e Storia dell'Arte in onore di Carlo Pietrangeli*, Roma 1992, pp. 65-72

LOEWY 1885

Loewy, E., *Inchriften griechischer Bildhauer*, Berlin 1885

LÓPEZ 1998

López, I. M., *Estatuas masculinas togadas y estatuas femeninas vestidas de colecciones cordobesas*, Córdoba 1998

MADERNA 1988

Maderna, C., *Iuppiter, Diomedes und Merkur als Vorbilder für römische Bildnisstatuen*, Heidelberg 1988

MAGGI 1985

Maggi, S., *I ritratti antichi del Palazzo Ducale di Mantova. Una testa d'Agrippina Maggiore*, Civiltà Mantovana 8, Modena 1985, pp. 1-9

MAGGI 1990

Maggi, S., *Augusto e la politica degli immagini. Lo Hüfmanteltypus. Sul significato di una cronologia e sulla sua formazione*, Rivista di Archeologia 14, Venezia 1990, pp. 63-76

MANCINI 1911 (1966)

Mancini, G., *Le statue loriccate imperiali*, Roma 1911 (reimpr. Roma, 1966)

MANNINO 1999

Mannino, K., in: F. D'Andria (ed.), *Lecce romana e il suo teatro*, Lecce 1999, pp. 46-49

MARIANI 1995

Mariani, E., *Il rilievo di Ravenna, Augusto in Cisalpina*, in: G. Sena Chiesa (ed.), *Ritratti augustei e giulio-claudi in Italia settentrionale*, Bologna 1995, pp. 243-254

MARIN 1996

Marin, E., *Note d'information. Découverte d'un Augusteum à Narona*, Comptes Rendus. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres VII-X, Paris 1996, pp. 1029-1040 (= E. Marin et alii, *Narona*, Zagreb-Opuzen 1999, pp. 63-74)

MARIN 1997b

Marin, E., *Iscrizioni dell'augusteo di Narona scoperto di recente*, Preatti XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma 1997, pp. 411-415

MARIN 1999a

Marin, E., *Hello Narona*, Metković 1999 (Povijesna baština, 5)

MARIN 2001

Marin, E., *The temple of the imperial cult (Augusteum) at Narona and its statues (interim report)*, Journal of Roman Archaeology 14/1, Portsmouth 2001, pp. 80-112

MARIN 2003a

Marin, E., *Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988.-2001.*, in: E. Marin (ed.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Zagreb-Metković-Split 2003, pp. 11-50 (Izdanja HAD-a, 22)

MARIN 2003b

Marin, E., *Kronika 2003*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 96/2003, Split 2003

MARIN 2003c

Marin, E., *Livie de Narona*, Comptes Rendus. Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris 2003

MARIN – Claridge – Kolega 2001

Marin, E. – Claridge, A. – Kolega, M., *Escultura de mármol de Vespasiano procedente del Augusteum de Narona*, in: I. Rodà (ed.), *Tarraco: Puerta de Roma*, Barcelona 2001, pp. 104-105

MASSNER 1982

Massner, A.-K., *Bildnisangleichung. Untersuchungen zur Entstehungs- und Wirkungsgeschichte der Augustusporträts (43 v. Chr.-68 n. Chr.)*, Berlin 1982 (Das römische Herrscherbild, IV)

MASSNER 1991

Massner, A.-K., *Nicht Germanicus, sondern Drusus Maior. Über spiegelbildliche Repliken iulisch-claudischer Prinzen und Kaiser Porträts*, Antike Kunst 34, Frankfurt am Main 1991, pp. 116-126

MELANI – VERGARI 1985

Melani, V. – Vergari, M., *Profilo di una città etrusca, Roselle*, Pistoia 1985

MORIGI – VITALI 1988

Morigi, C. – Vitali, D. (ed.), *Il Museo Civico Archeologico di Bologna*, Bologna 1988 (2^a ed.)

NIEMEYER 1968

Niemeyer, H. N., *Studien zur Statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, Berlin 1968

NOGUERA 1992

Noguera, J. M., *Una estatua femenina con "palla" del tipo pudicitia, variante Braccio Nuovo, en el Museo Arqueológico Provincial de Murcia*, Verdolay 4, Murcia 1992, pp. 113-124

PARIS 1979

Paris, R., *Tazza neoattica (inv. 113185)*, in: A. Giuliano (ed.), *Museo Nazionale Romano. Le sculture I, 1*, Roma 1979, pp. 255-257, num. 159

POLASCHEK 1973

Polaschek, K., *Studien zur Ikonographie der Antonia Minor*, Roma 1973

POULSEN 1951

Poulsen, F., *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek*, Copenhagen 1951

POULSEN 1962-1974

Poulsen, F., *Les portraits romains I-II*, Copenhagen 1962-1974

QUEYREL 1992

Queyrel, F., *Antonia minor à Chiragan (Martres-Tolosane, Haute-Garonne)*, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 25, Paris 1992, pp. 69-81

ROMEO 1998

Romeo, I., *Ingenuus Leo. L'immagine di Agrippa*, Roma 1998

ROSE 1997

Rose, C. B., *Dynastic Commemoration and Imperial Portraiture in the Julio-Claudian Period*, Cambridge-New York 1997

RUCK 1997

Ruck, B., *Kolossale Porträtstatuen in Rom*, Magisterarbeit Universität Heidelberg, Heidelberg 1997

SCHMIDT 1967

Schmidt, E. E., *Römische Frauenstatuen*, Dissertationen, 1967

SCHOLZ 1992

Scholz, B. I., *Untersuchungen zur Tracht der römischen Matrona*, Wien 1992

SCRINARI 1972

Scrinari, V. S. M., *Museo Archeologico di Aquileia, Catalogo delle sculture romane*, Roma 1972

SEBESTA 2001

Sebesta, J. L., *Symbolism in the Costume of the Roman Woman*, in: J. L. Sebesta, L. Bonfante (ed.), *The World of Roman Costume*, Wisconsin 2001, pp. 46-53

SGUBINI MORETTI 1982-1984

Sgubini Moretti, A. M., *Statue e ritratti onorari da Lucus Feroniae*, *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana d'Archeologia* LV-LVI/1982-1984, Roma 1985, pp. 71-109

SIMON 1982

Simon, E. – Freyer-Schlauenburg, B., *Vier iulisch claudische Büsten*, *Archäologischer Anzeiger* 2, Berlin 1982, pp. 317-343

SIMPSON 1981

Simpson, C. J., *The Cult of Emperor Gaius*, Latomus 40, Bruxelles 1981, pp. 489-511

STARAC 2000

Starac, A., *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II*, Pula 2000 (Monografije i katalogi, 10/II)

STEMMER 1978

Stemmer, K., *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, Berlin 1978 (Archäologische Forschungen, 4)

STONE 2001

Stone, S., in: J. L. Sebesta, L. Bonfante (ed.), *The World of Roman Costume*, Wisconsin 2001, pp. 48-49

STROCKA 1994

Strocka, V. M., *Die Regierungszeit des Kaiser Claudius. Umbruch oder Episode?*, Mainz am Rhein 1994

TANSINI 1995

Tansini, R., *I ritratti di Agrippina Maggiore*, Roma 1995 (Rivista di archeologia, suppl. 15)

TRILLMICH 1971

Trillmich, W., *Zur Formgeschichte von Bildnis-Typen*, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 86/1971, Berlin 1972, pp. 179-213

TRILLMICH 1974

Trillmich, W., *Ein Bildnis der Agrippina Minor von Milreu/Portugal*, Madrider Mitteilungen 15, Heidelberg 1974, pp. 184-202

TRILLMICH 1978

Trillmich, W., *Familienpropaganda der Kaiser Caligula und Claudius. Agrippina Maior und Antonia Augusta auf Münzen*, Berlin 1978, pp. 179-186 (Antike Münzen und Geschnittene Steine, VIII)

TRILLMICH 1982

Trillmich, W., *Ein Kopffragment in Mérida und die Bildnisse der Agrippina minor aus den hispanischen Provinzen*, in: Homenaje a Sáenz de Buruaga, Madrid 1982, pp. 109-126

TRILLMICH 1983

Trillmich, W., *Iulia Agrippina als Schwester des Caligula und Mutter des Nero*, Hefte des Archäologischen Seminars der Universität Bern 9, Bern 1983, pp. 21-38

TRILLMICH 1984

Trillmich, W., *Beobachtungen am Bildnis der Agrippina Maior oder: Probleme und Grenzen der 'Typologie'*, Madrider Mitteilungen 25, Heidelberg 1984, pp. 135-158

TRIMBLE 2000

Trimble, J., *Replicating the body politic: the Herculaneum Women Statues types in Early Imperial Italy*, *Journal of Roman Archaeology* 13, Portsmouth 2000, pp. 40-68

TRUMMER 1980

Trummer, R., *Die Denkmäler des Kaiserkult in der römischen Provinz Achaia*, Dissertationen, Graz 1980

VERMEULE 1959-1960

Vermeule, C. C., *Hellenistic and Roman Cuirassed Statues. The Evidence of Paintings and Reliefs in the Chronological Development of Cuirass Types*, Berytus XIII, Beirut 1959-1960, pp. 3-82

VON HEINTZE 1968

Von Heintze, H., *Die antike Porträts der Landgräfllich-Hessischen Sammlungen in Schloss Fasenerie bei Fulda*, Mainz am Rhein 1968

WINKES 1995

Winkes, R., *Livia, Octavia, Iulia. Porträts und Darstellungen*, Providence-Louvain-la-Neuve 1995

WINKES 2000

Winkes, R., *Livia. Portrait and Propaganda*, in: D. E. E. Kleiner, S. B. Matheson (ed.), *I Claudia II: Women in Roman Art and Society*, Austin 2000, pp. 29-42

WOOD 1988

Wood, S., *Memoria Agrippinae. Agrippina the Elder in Julio-Claudian Art and Propaganda*, *American Journal of Archaeology* 92/3, Boston 1988, pp. 409-426

WOOD 1995

Wood, S., *Diva Drusilla Panthea and the Sisters of Caligula*, *American Journal of Archaeology* 99/3, Boston 1995, pp. 457-482

ZANINOVIĆ 1998

Zaninović, M., *Neki aspekti Augustova kulta u Dalmaciji*, *Histria antiqua* 4, Pula 1998, pp. 37-44

NAPOMENA:

Ovaj je članak dio rada koji su autorice objavile zajedno s E. Marinom na engleskom, kastiljanskom i katalonskom jeziku u publikacijama AMS 2004. god., koje su bile katalogi izložbe AMS iste godine u Oxfordu i Barceloni. Stoga se čitatelji upućuju na grafičku dokumentaciju u tim knjigama. Tekst E. Marina ovdje je izostavljen budući da će biti prenesen u posebnom radu na hrvatskom o iskopavanju Augusteuma u Naroni.

NOTE:

The English and Spanish versions of this article with illustrations, are published in *The Rise and Fall of an Imperial Shrine. Roman Sculpture from the Augusteum at Narona*, ed. E. Marin and M. Vickers, Split 2004, *Divo Augusto. La descoberta d'un temple romà a Croàcia. El descobriment de un temple romano en Croàcia*, ed. E. Marin and I. Rodà, Split 2004, with the contributions by E. Marin.